

ΙΟΝΙΟΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Περί Ιστορίας

10

ΚΕΡΚΥΡΑ 2021

ΙΟΝΙΟΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Περί Ιστορίας

10

ΚΕΡΚΥΡΑ 2021

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

Γεράσιμος Δ. Παγκράτης
Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης
Παναγιώτα Τζιβάρια
Σπύρος Καρύδης
Σπυρίδων Α. Σκλαβενίτης

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

Σωκράτης Πουλής

ISSN: 1107-1559

© 2021, ΙΟΝΙΟΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ, ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Ιω. Θεοτοκή 72, Τ.Κ. 49 132, ΚΕΡΚΥΡΑ

e-mail: peri.istorias@yahoo.gr

ΥΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΙΔΑ ΚΑΙ ΜΕ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΣΤΗΡΙΞΗ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Υπουργείο Πολιτισμού
και Αθλητισμού

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλογικό σημείωμα	11-13
------------------------------	-------

Μελέτες

Βασιλική Χ. Τζώγα, Τρεις ανέκδοτες επιστολές του διδασκάλου της Ηγεμονικής Ακαδημίας του Βουκουρεστίου Λάμπρου Φωτιάδη προς τους Παναγιώτη Κοδρικά και Σαμουήλ Γεωργιάδη Κουβελάνο	17-80
Αρχιμ. Ιωαννίκιος Ζαμπέλης, Ο «Κανονισμός προς διαχείρισιν των μοναστηριακών κτημάτων» Λευκάδος (1850) και μια ατελής-σφορη απόπειρα μεταρρύθμισής του: Δύο κόσμοι παράλληλοι σε αναμέτρηση	81-120
Νίκος Τόμπρος, Νεανική παραβατικότητα στην Ιθάκη και επιβληθείσες ποινές την περίοδο της Βρετανικής Προστασίας (1815-1864)	121-144

Αφιέρωμα στη δισεκατονταετηρίδα 1821-2021

Σάκης Γκέκας, Ιστορίες Επτανήσιων στον χώρο και τον χρόνο της Ελληνικής Επανάστασης	147-186
Γιάννα Δημητρίου, Ο εορτασμός της εθνικής επετείου στα Ιόνια Νησιά την περίοδο του Ιονίου Κράτους (1850-1864)	187-200
Ευτέρπη Λύχνου, Γεώργιος Ανεμογιάννης ή Παξινός. Από την ηρωική αυτοθυσία του στη Ναύπακτο το 1821 μέχρι τη θεμελίωση του ανδριάντα του στην είσοδο του λιμανιού του Γαΐου Παξών το 1966	201-222

Ημερίδα «Ο Δάντης πάντα παρών... (700 χρόνια μετά την επίγεια απουσία του)»

Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, Η Ιταλία του Δάντη: πολιτικές ζυμώσεις, κοινωνικοί μετασχηματισμοί, ιδεολογικές προσαρμογές	225-235
---	---------

Μαρία Σγουρίδου, Δάντης: η διαχρονική αξία ενός αγέραστου μύθου. Τρεις χαρακτηριστικές περιπτώσεις στην μυθιστορηματική γραφή	237-244
Gerasimos Zoras, Quattro poeti Greci ammiratori di Dante	245-248
Maria Angela Ielo, Corporeità ed embriologia nella Divina Commedia	249-258

Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Ντόκο

Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, Κωνσταντίνος Ντόκος (1934-2019) . . .	261-266
Δημήτρης Μητουλάκης, Η διακίνηση των φαρμάκων κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας στη Μεσόγειο	267-278
Γιώργος Ν. Βιολιδάκης, <i>Ad lecturam simplicium et altri curiosi per la cognitione herbaria</i> . Αναζητήσεις βοτάνων στην Κρήτη από το Πανεπιστήμιο της Πάδοβας	279-304
Ειρήνη Δ. Βρεττού, Η προέλευση και η παρουσία των δραγόνων της Βενετίας στην Πελοπόννησο κατά τη Β' Βενετοκρατία . . .	305-318
Νίκος Δ. Καράμπελας, Άγνωστο βενετικό διάταγμα παραχώρησης γαιών στον Γεώργιο Κονεμένο (24 Αυγούστου 1727)	319-334
Δημήτριος Θ. Βαχαβιώλος, Ανέκδοτο πατριαρχικό και συνοδικό σιγιλιώδες γράμμα υπέρ της μονής Κούμπαρη Λακωνίας (Αύγουστος 1764)	335-349
Σπύρος Π. Γαούτσης, Η εκλογή και η επίσημη είσοδος του λατίνου επισκόπου Paolo da Ponte (1765) στην Αρχιεπισκοπή της Κέρκυρας	351-369
Ιωάννα Αθανασοπούλου – Χαρά Γορδίου, Η δημογραφική και οικονομική κατάσταση των Ιονίων Νήσων σύμφωνα με την απογραφή των ετών 1766-1770	371-405
Σπυρίδων Α. Σκλαβενίτης, Αρχειακές μαρτυρίες για την εικονογράφηση του ναού του Αγίου Αθανασίου Πρέβεζας	407-419
Μαρία Μάνδουλα-Κουσουνή, Οι ενέργειες της Επιτροπής Εμβολιασμού του Ιατρικού Κολεγίου Κερκύρας για τη διάδοση του δαμαλισμού στα Επτάνησα, κατά τη διάρκεια της Επτανήσου Πολιτείας (1800-1807)	421-444

Ιουλία Αρταβάνη, Ο Αύγουστος στο πλαίσιο της πολιτικής του Μου- σολίνι	445-478
---	---------

Βιβλιοπαρουσιάσεις

Ιωάννα Αθανασοπούλου, <i>Ο πληθυσμός της Ιθάκης, του Καλάμου και του Καστού το έτος 1807. Έκδοση της απογραφής με τίτλο Anagrafi degli abitanti dell' isola d' Itaca e dei scogli adjacenti di Calamo e Castùs</i> , Ιόνιος Εταιρεία Ιστορικών Μελετών – Ίδρυμα Κεφαλονιάς και Ιθάκης, Κέρκυρα 2019, 350 σ. (Κωνσταντίνος Μαυρέας)	479-480
<i>Le fonti della storia dell'Italia preunitaria: casi di studio per la loro analisi e "valorizzazione"</i> , επιμέλεια – εισαγωγή Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2019, 816 σ. (Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, Χαράλαμπος Γάσπαρης, Παναγιώτης Ράπτης, Κατερίνα Ρομανένκο, Δήμητρα Παπαγεωργίου, Γιάννης Λουτσόπουλος, Γεωργία Καλαρά, Γεράσιμος Δ. Παγκράτης)	480-516
Σπύρος Καρύδης – Παναγιώτα Τζιβάρα, <i>Σταγόνες μνήμης στη θάλασσα των αρχαίων. Τεκμήρια Κρητών προσφύγων από το κερκυραϊκό αρχείο (1647-1747)</i> , Αναγνωστική Εταιρεία Κερκύρας, Κέρκυρα 2019, 549 σ. (Γεράσιμος Δ. Παγκράτης) . . .	516-520
Θεοδώρα Η. Ζαφειράτου, <i>Γεώργιος Τυπάλδος Ιακωβάτος (1813-1882). Η πολιτική του παρουσία και δράση</i> , Εταιρεία Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Σειρά Διατριβών και Μελετών, αρ. 24, Αργοστόλι 2020, 398 σ. (Πέτρος Πετράτος)	521-525
Σίμος Μποζίκης, <i>Ελληνική Επανάσταση & Δημόσια Οικονομία. Η συγκρότηση του ελληνικού εθνικού κράτους 1821-1832</i> , Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2020, 576 σ. (Γιάννα Δημητρίου)	526-530
Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης, «Ο ήχος των εν Ύδρα». <i>Ο Πόρος κατά την Ελληνική Επανάσταση (1821-1831)</i> , Εκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 2020, 187 σ. (Νίκος Τόμπρος)	530-535
Στάθης Μπίρταχας, <i>Βενετική Κύπρος (1489-1571). Οι εκθέσεις των αξιωματούχων του ανώτατου διοικητικού σχήματος της κτήσης</i> , Εκδόσεις Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2020, 527 σ. (Γεράσιμος Δ. Παγκράτης)	535-541

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Δημήτρης Παπανικολόπουλος, <i>Το 1821 ως Επανάσταση: γιατί ξέσπασε και γιατί πέτυχε</i> , Ινστιτούτο Εναλλακτικών Πολιτικών ΕΝΑ, Αθήνα 2021, 270 σ. (Σίμος Μποζίκης)	541-544
Σάκης Γκέκας, <i>Ξενοκρατία. Οικονομία, κοινωνία και κράτος στα Επτάνησα (1815-1864)</i> , επιμ. Γιάννης Βογιατζής, Εκδόσεις ΕΑΠ, Αθήνα 2021, 448 σ. (Γιάννα Δημητρίου)	544-548
Εκδόσεις της Ιονίου Εταιρείας Ιστορικών Μελετών	549

μελετάται το ύψος του ανδρικού και του γυναικείου πληθυσμού τόσο στην πρωτεύουσα, Βαθύ, όσο και στην ύπαιθρο, η αναλογία τους στις συνοικίες της πόλης, ο αριθμός των νοικοκυριών και ο τύπος της οικογένειας (πυρηνική ή διευρυμένη), ο μέσος όρος των ατόμων ανά οικογένεια και ανά οικισμό, η ηλικιακή κατανομή του ανδρικού και του γυναικείου πληθυσμού, των ξένων, των χηρών, του υπηρετικού προσωπικού καθώς και η συχνότητα και η κατανομή των βαπτιστικών ονομάτων και των επωνύμων των κατοίκων της πόλης, της υπαίθρου και των παρακείμενων νησιών.

Ας σημειωθεί, τέλος, ότι η εργασία της κυρίας Αθανασοπούλου εμπλουτίζεται με μεγάλο αριθμό πινάκων, καθιστώντας ευχερέστερη την κατανόηση των δημογραφικών παρατηρήσεων της, και με ποικίλες βιβλιογραφικές παραπομπές, χρήσιμες για περαιτέρω μελέτη και άλλων πτυχών της ιστορίας του νησιού.

Εν κατακλείδι, πρόκειται για μια αμιγώς επιστημονική έκδοση που διευρύνει τις δημογραφικές γνώσεις για την Ιθάκη στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, περίοδο για την οποία οι πληθυσμιακές πληροφορίες για το νησί είναι πενιχρές.

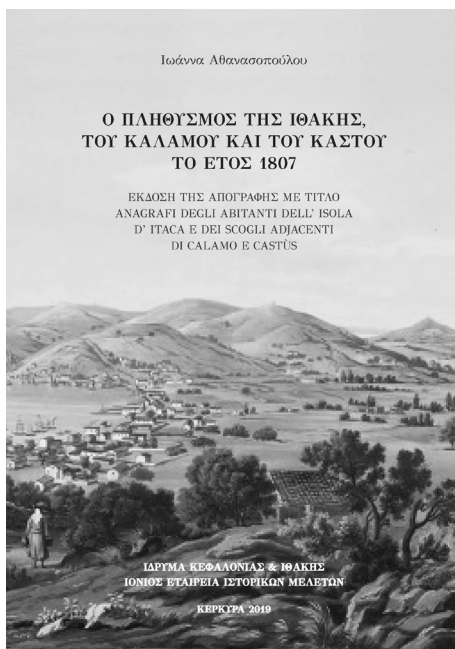
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΑΥΡΕΑΣ

Καθηγητής Τμήματος Διοίκησης Επιχειρήσεων και Οργανισμών
Κοσμήτορας Σχολής Διοίκησης Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Le fonti della storia dell'Italia preunitaria: casi di studio per la loro analisi e "valorizzazione", επιμέλεια – εισαγωγή Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2019, 816 σ.

Ο τόμος που παρουσιάζεται εδώ, κυκλοφόρησε τον Δεκέμβριο του 2019 από τον εκδοτικό οίκο Παπαζήση και περιλαμβάνει 29 μελέτες πανεπιστημιακών καθηγητών και ερευνητών (19 από την Ιταλία, 6 από την Ελλάδα, 3 από τη Γαλλία

και 1 από τον Καναδά), δημοσιευμένες σε τρεις ευρωπαϊκές γλώσσες (ιταλική, αγγλική, γαλλική). Στις 816 σελίδες του αποτυπώνεται η δραστηριότητα ενός κύκλου συναντήσεων μιας τριετίας (2016-2019) του Σεμιναρίου Ιταλικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας (Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, ΕΚΠΑ), του οποίου ο τόμος αυτός συνιστά τον πρώτο συγγραφικό καρπό.

Η παρουσίαση του τόμου πραγματοποιήθηκε στις 15 Δεκεμβρίου 2020 (19:00-21:00) μέσα από τη διαδικτυακή πλατφόρμα zoom. Την εκδήλωση διοργάνωσαν οι Εκδόσεις Παπαζήση σε συνεργασία με το Σεμινάριο Ιταλικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΕΚΠΑ. Την εκδήλωση συντόνισε η Μόνιμη Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας (ΕΚΠΑ) κυρία Ρουμπίνη Δημοπούλου και την παρακολούθησαν περίπου 100 άτομα. Για τα εργαλεία, τη μεθοδολογία και την προσέγγιση των πηγών που εισηγείται το συγκεκριμένο έργο αναφορικά με τη μελέτη της ιστορίας της Ιταλίας, από τον ύστερο Μεσαίωνα και μέχρι την ενοποίηση της Ιταλίας (1861), μίλησαν ειδικοί επιστήμονες και νέοι ερευνητές. Οι ομιλίες τους, που δημοσιεύονται εδώ, διατηρούν σε μεγάλο βαθμό κάποια στοιχεία της προφορικότητάς τους.

Το βιβλίο που επιμελήθηκε ο φίλος και συνάδελφος Γεράσιμος Παγκράτης, με στόχο τη γνωριμία με πηγές για την ιταλική ιστορία πριν από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, με τον τίτλο *Le fonti della storia dell'Italia preunitaria: casi di studio per la loro analisi e "valorizzazione"* (Αθήνα 2019), προσφέρει δείγματα ιστορικής προσέγγισης σε πολλά και διαφορετικά θέματα της ιταλικής ιστοριογραφίας. Δεν είναι ένα βιβλίο κύρια για την ιταλική ιστοριογραφία αλλά για την ιστορία από τον 13^ο έως τον 19^ο αιώνα, που δίνει έμφαση στην παρουσίαση και στην αξιοποίηση διαφορετικού τύπου πηγών που φωτίζουν όψεις της ιστορίας της ιταλικής χερσονήσου.

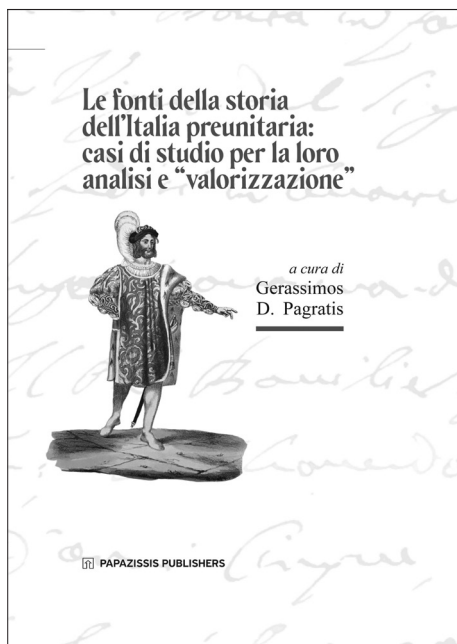
Από τη δική μου πλευρά έχω επιλέξει ορισμένα από τα κεφάλαια που περιλαμβάνονται στον τόμο και σκοπεύω στη συνέχεια να παρουσιάσω τις σκέψεις που μου προκάλεσαν αυτά τα άρθρα διαβάζοντάς τα.

Στη μελέτη του Danilo Pedemonte, «L'occhio inglese su Livorno. Gli "State papers foreign Tuscany" fonte d'eccezione per monitorare flussi mercantili e dinamiche di concorrenza portuale all'insediarsi della dinastia lorenesse nel Granducato di Toscana» (σ. 431-445) τονίζεται η σημασία των στρατηγικών εμπορικών λιμανιών στη Μεσόγειο, πράγμα που συμβαίνει και σε άλλα άρθρα του τόμου. Εν προκειμένω στη μελέτη αυτή που βασίζεται στην αξιοποίηση της αγγλικής προξενικής αλληλογραφίας, εξετάζονται οι τρόποι με τους οποίους ένα λιμάνι όπως το Λιβόρνο κατορθώνει τον 18^ο αιώνα να προσελκύσει ξένους εμπόρους (Άγγλους), προσφέροντας κατά κύριο λόγο ειδικά προνόμια. Τίθεται, επίσης, το ζήτημα ποιον εξυπηρετούν αυτοί οι πρόξενοι; τα βρετανικά κρατικά συμφέροντα ή τα συμφέροντα της τοπικής βρετανικής κοινότητας;

Για να αναλύσουμε τη λειτουργία των λιμένων της Λιγουρίας και την εμπορική κίνηση της Μεσογείου, πρέπει απαραίτητα να εξετάσουμε όχι μόνο τον ρόλο και τη σημασία του λιμένα του Λιβόρνο αλλά και τα λιμάνια-σταθμούς που συνδέονταν με το Λιβόρνο στη Μεσόγειο. Το Λιβόρνο χαρακτηρίζεται ως «ιδιαιτέρη πόλη» από τον F. Braudel, παράξενη εξαιτίας της ανάπτυξής της σε σχέση προς τις οικονομικές εξελίξεις στην Ιταλική χερσόνησο.

Η ανάπτυξη του Λιβόρνο και η δραστηριότητά του συνδέονται με μη Ιταλικές οικονομίες και ειδικότερα με την εμπορική και κοσμοπολίτικη Μεσόγειο. Σε τούτο συμβάλλουν παράγοντες όπως ο ρόλος του διαμετακομιστικού λιμανιού, η εισαγωγή και η αναδιανομή προϊόντων από τον Ατλαντικό και άλλες ακτές της Μεσογείου, η συμμετοχή του λιμανιού στις διεθνείς χρηματοοικονομικές ροές της εποχής, η κίνηση των εμπορικών και χρηματοοικονομικών συναλλαγών του και η προσέλκυση διεθνών δικτύων ξένων εμπόρων (Σεφαραδίτες εβραίοι, ορθόδοξοι Έλληνες, Βρετανοί).

Μια από τις συνέπειες της λειτουργίας αυτού του λιμανιού ήταν η μακροχρόνια –και μοναδική για την Ιταλία– αστική οικονομική ανάπτυξη της πόλης. Όταν οι Μέδικοι (Medici) αγόρασαν από τη Δημοκρατία της Γένοβας το Λιβόρνο, το 1421, η έκταση της πόλης ήταν αραιοκατοικημένη και βαλτώδης. Το λιμάνι του Λιβόρνο είχε μόνο δύο αποβάθρες. Ήταν σε μεγάλο βαθμό αμέτοχο στο μεσογειακό εμπόριο. Χάρης στις δυο προνομιακές ρυθμίσεις, τις Livornine (1591, 1593), μια νέα εποχή άρχισε για το Λιβόρνο. Αυτήν την περίοδο έφθασαν πλοία από τις βόρειες δυτικές θάλασσες, φορτωμένα με σιτηρά. Διευκολύνθηκε έτσι η είσοδος στη Μεσόγειο των πλοίων από τον βορρά και διασυνδέθηκαν οι συναλλαγές μεταξύ ΒΔ Ευρώπης, Ιταλίας και Λεβάντε. Χάρη στον πρωτοποριακό ρόλο που έπαιξε το Λιβόρνο στην ανάπτυξη του θεσμού του «ελεύθερου λιμανιού» (*porto franco*), η πόλη έγινε γρήγορα ένα από τα πιο σημαντικά λιμάνια στην Ευρώπη¹. Η μεγάλη τομή ήρθε το 1676, όταν ο μεγάλ-

1. Στο θέμα αυτό οι ιστορικοί έχουν δώσει διαφορετικές ερμηνείες ως προς τη σημασία των ελεύθερου λιμανιού του Λιβόρνο. Το έργο του Corey Tazzara, *The free port of*

λος δούκας της Τοσκάνης κατάργησε τους εισαγωγικούς και εξαγωγικούς δασμούς στο Λιβόρνο δημιουργώντας επίσημα ελεύθερες εμπορικές συναλλαγές.

Το 1734, η χρυσή εποχή της οικονομίας του Λιβόρνου, είχε πλέον παρέλθει εξαιτίας της ανάδειξης και άλλων ανταγωνιστικών λιμανιών, της Μασσαλίας και της Ανκόνας. Για να φτάσουμε σε αυτό το σημείο, είχε προηγηθεί, στα 1700, στο πλαίσιο του μεγάλου εμπορικού ανταγωνισμού ανάμεσα στα διάφορα λιμάνια της ιταλικής χερσονήσου, η κήρυξη των λιμανιών της Γένοβας, της Τεργέστης, της Μεσσίνας, της Ανκόνας και της Νάπολης ως ελεύθερων λιμανιών, με τη σαφή πρόθεση να αφαιρέσουν από τους ανταγωνιστές τους ένα ποσοστό από την προσοδοφόρα θαλάσσια κυκλοφορία αγαθών στη Μεσόγειο.

Τα ελευθέρα λιμάνια έχουν συνήθως παρουσιαστεί είτε ως εργαλεία οικονομικής ανάπτυξης είτε ως ένα μέσο με το οποίο τα ισχυρότερα κράτη άσκησαν τον έλεγχο του ανταγωνισμού στα πιο αδύναμα κράτη. Οι ιστορίες των ελεύθερων λιμένων της Γένοβας και του Λιβόρνου έχουν γραφεί συχνά σαν να διακατέχονταν από μια αμοιβαία εχθρότητα και αντιπαλότητα. Σε γενικές γραμμές αυτό έγινε εξαιτίας της γεωγραφικής εγγύτητάς τους και των αλληλένδετων ιστοριών των φορολογικών και διοικητικών κανονισμών και της οικονομικής τους ανάπτυξης. Μικρότερη έμφαση έχει δοθεί στο γεγονός ότι τα δύο λιμάνια, ακριβώς λόγω της εγγύτητάς τους, όχι μόνο αναπτύχθηκαν ως ανταγωνιστές, αλλά διαμόρφωσαν ένα φυσικό ολοκληρωμένο εμπορικό σύστημα που τους επέτρεψε να συνυπάρχουν και να επιβιώνουν το ένα δίπλα στο άλλο.

Μελετώντας τις εμπορικές πρακτικές των αγγλικών κοινοτήτων που αναπτύχθηκαν στη Γένοβα και το Λιβόρνο τον 18^ο αιώνα, μπορούμε να αντιληφθούμε την πολυπλοκότητα των οικονομικών και πολιτικών σχέσεων. Από τη μια πλευρά, έχουμε το Λιβόρνο με το άνοιγμα στο διεθνικό εμπόριο και την πολιτική της υποδοχής/υποστήριξης σε ξένες εμπορικές κοινότητες· από την άλλη πλευρά, έχουμε τη Γένοβα ως πρωτεύουσα μιας εμπορικής δημοκρατίας με ευρεία ναυτική γνώση, ναυτική ιστορία και πόρους δεξιοτήτων. Ακριβώς λόγω αυτών των διαφορετικών και συμπληρωματικών χαρακτηριστικών, η αγγλική παρουσία στα δύο ελεύθερα λιμάνια διαμορφώθηκε σε διαφορετικές γραμμές. Ο Pedemonte επισημαίνει ότι οι Άγγλοι, από το 1740, δημιούργησαν στο Λιβόρνο μια κλειστή κοινότητα που διασυνδέθηκε σωστά εντός των ορίων της εξίσου κλειστής πόλης και, επιπλέον, διατήρησε την αγγλική οικονομική, πολιτική και εθνική ταυτότητα και τα συμφέροντά της. Το αποτέλεσμα πάντως ήταν ότι ένα σημαντικό μέρος του θαλάσσιου εμπορίου από τη Λιγουρία τέθηκε υπό την αιγίδα των βρετανικών συμφερόντων.

Livorno and the transformation of the Mediterranean world 1574-1790, Oxford 2017, διαφοροποιείται στις ερμηνείες του από το παλαιότερο του Jean-Pierre Filippini, «L'attività del porto di Livorno nell'ultimo quarto del Seicento», *Livorno e il Mediterraneo da un viaggio di Edmund Dummer*, Pisa 1996, σ. 133-170.

Η ιστορία του καπιταλισμού από τις πρώτες του μορφές (εμπορικός καπιταλισμός) ήταν πάντα συνδεδεμένη με τα λιμάνια. Στον μεσογειακό χώρο ο καπιταλισμός έχει, άλλωστε, αναδειχθεί στο έργο του F. Braudel. Ένα κεντρικό θέμα σε αυτήν την ιστορία ήταν πάντα η σημασία των κανόνων (*regolamenti*) και των θεσμών, εν προκειμένω ο ρόλος του κράτους στη συγκρότηση των αγορών, αλλά και η παρουσία καπιταλιστικών και μη καπιταλιστικών δομών ή διαδικασιών, όπως και η σημασία της συλλογικής δράσης για την ιστορία του κόσμου του εμπορίου και των επιχειρήσεων.

Το μοντέλο του ελεύθερου λιμανιού του Λιβόρνο, το οποίο είναι γνωστό σε εμάς από την Αδριατική και την Αψβουργική Αυτοκρατορία, με το παράδειγμα της Τεργέστης (1719-1891) διαδόθηκε, θαυμάστηκε και έγινε πρότυπο μίμησης, όπως για παράδειγμα συνέβη στην Ανκόνα (1732). Χάρη στην πολιτική οικονομία του ελεύθερου εμπορίου διαμορφώθηκε ένα τυπικό χαρακτηριστικό του 18^{ου} αιώνα. Ήταν πράγματι ένα οικονομικό μοντέλο που είχε δοκιμαστεί ήδη στο Λιβόρνο (κύριο λιμάνι του Μεγάλου Δουκάτου της Τοσκάνης και ένα από τα πιο πολυσύχναστα λιμάνια σε ολόκληρη τη λεκάνη της Μεσογείου το 1676) και στη Βενετία για μικρό χρονικό διάστημα (1662-1684). Το πιο σημαντικό αποτέλεσμα όλων αυτών των πολιτικών πρωτοβουλιών ήταν η αύξηση του εμπορίου, χάρη επίσης στην εγκατάσταση ξένων εμπόρων σε όλα τα ελεύθερα λιμάνια. Αυτή η ροή ξένων εμπόρων στα ελεύθερα λιμάνια της Αδριατικής έχει αναλυθεί. Ας σκεφθούμε, για παράδειγμα, την περίπτωση της εγκατάστασης των Ελλήνων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Τεργέστη και τη Σενιγάλια, που έχει μελετήσει η Όλγα Κατσιαρδή-Hering².

Από το Λιβόρνο θα περάσουμε στη Σικελία, στο άρθρο του Fabio Paolo di Vita, «La contabilità per lo studio dei consumi nobiliari. Evidenze dalle fonti etnee (secoli XVIII-XIX)» (σ. 467-494), το οποίο αναφέρεται στους λογαριασμούς εξόδων σε σχέση με την κατανάλωση των ευγενών στη Σικελία τον 18^ο και 19^ο αιώνα. Εδώ, βέβαια, αξίζει να θυμηθούμε το βιβλίο ο *Γατόπαρδος* του Giuseppe Tomasi di Lampedusa, του 1958, και την ομώνυμη ταινία του Lucchino Visconti.

Η ιστορία της κατανάλωσης έχει τύχει πολυεπίπεδης μελέτης στη διεθνή ιστοριογραφία, που τροφοδοτείται από την εξέλιξη των θεσμών της οικονομίας εντός της λειτουργίας της αγοράς, σε συνδυασμό με τις κοινωνικές και πολιτικές κατευθύνσεις των νεότερων χρόνων. Με άξονα την εμφάνιση και εδραίωση της κατανάλωσης μέσα από τεκμήρια οι ιστορικοί, όπως ο Di Vita, αξιολογούν ιστορίες προσώπων, πρακτικών και αντιλήψεων.

Μέσα από την κατανάλωση, οι ευγενείς του Πατερνό στην Κατάνια της

2. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης*, τ. 1-2, Αθήνα 1986· η ίδια, *Λησμονημένοι ορίζοντες Ελλήνων εμπόρων: το πανηγύρι στη Senigallia (18ος – αρχές 19ου αιώνα)*, Αθήνα 1989.

Σικελίας επιδιώκουν να αναβαθμίσουν την κοινωνική τους θέση έναντι των συμπατριωτών τους. Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε ένα ιδιόμορφο καθεστώς συμβίωσης του καπιταλιστικού τρόπου κατανάλωσης με την οικονομία της αυτοσυντήρησης, που υποθέτω ότι θα χαρακτήριζε μιαν άλλη μερίδα του σικελικού πληθυσμού.

Ο di Vita εξετάζει λεπτομερειακά τα έξοδα οικογενειακής διατροφής που διαφοροποιούνται από τη γνωστή αγροτική οικογενειακή οικονομία, η οποία χαρακτηρίζεται από την απόλυτη λιτότητα. Ένα ερώτημα που τίθεται εδώ, είναι αν αυτή η διαφοροποιημένη κατανάλωση που μεγέθυνε τις καθημερινές ανάγκες των ευγενών, άλλαξε επίσης τους νοητικούς ορίζοντες και τις προσδοκίες τους, και αν διαμόρφωσε νέες καταναλωτικές συνήθειες και διαφορετικές νοοτροπίες. Ένα άλλο ερώτημα είναι αν αυτός ο έξωθεν ερχόμενος πλούτος σε αποικιακά καταναλωτικά προϊόντα (σοκολάτα, καφές, τσάι) ή σε πορσελάνες διαμόρφωσε αστικές συνήθειες και νέα πρότυπα κατανάλωσης που διείσδυσαν πιο εύκολα στις αγροτικές περιοχές.

Η τρίτη μελέτη που εξετάζεται εδώ, είναι αυτή της Michela d'Angelo με τίτλο «Una miniera di carta: le fonti notarili» (σ. 555-574). Τα νοταριακά αρχεία είναι μια εξαιρετικά πλούσια πηγή άντλησης πληροφοριών για τους ιστορικούς. Η συγγραφέας αναφέρεται στη σχετική ιστοριογραφία που πυκνώνει στη δεκαετία του 1970, εστιάζοντας σε μια σειρά από σημαντικούς Ιταλούς ιστορικούς που μελέτησαν πηγές αυτού του είδους, και ειδικότερα στον εμπληγματικό Βενετό ιστορικό Marino Berengo που μελέτησε τη Βενετία, στον οικονομικό ιστορικό από το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών στη Νάπολη Paolo Malanima και στην Renata Ago, καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο La Sapienza της Ρώμης, που εξέτασε την πολιτισμική κατανάλωση και την ιστορία των αντικειμένων στη Ρώμη του 17^{ου} αιώνα. Και οι τρεις αυτοί ιστορικοί «κατανάλωσαν» τεράστιες ποσότητες νοταριακών αρχείων, προκειμένου να συνθέσουν τις σχετικές μελέτες τους.

Η Michela d'Angelo ενδιαφέρεται γενικά για τη Μεσσήνη της Σικελίας και ειδικότερα για τους σεισμούς που έπληξαν αυτήν την πόλη το 1783 και το 1908. Αξιοποιεί προς τούτο τα νοταριακά κατάστιχα επιδιώκοντας να αποκαταστήσει την κοινωνική και οικονομική ιστορία της πόλης. Η Μεσσήνη ήταν και αυτή ναυτιλιακό κέντρο και ελεύθερο λιμάνι. Εδώ η συγγραφέας ανακαλύπτει τον συμβολαιογράφο Giuseppe Micale, νοτάριο εξειδικευμένο στις ναυτιλιακές πράξεις (1800-1859), που αναδεικνύει τη σχέση της πόλης με τη θάλασσα. Η Μεσσήνη, όπου δραστηριοποιούνται έμποροι και караβοκύρηδες Σικελοί αλλά και Ιόνιοι, όπως ο Γεώργιος Αμπελικόπουλος, εξετάζεται στις μεσογειακές διαδρομές και συναλλαγές με τα κοντινά λιμάνια της Σικελίας και της Καλαβρίας αλλά και της Νάπολης, του Λιβόρνου, της Γένοβας, της Τερζέστης, της Βενετίας, της Μασσαλίας, της Βαρεκελώνης, της Μάλτας, της Τυνησίας, αλλά και αυτών του ελληνικού χώρου, της Μαύρης Θάλασσας, της βόρειας Ευρώπης κ.ά. Μέσα από συμβόλαια ποικίλου τύπου, όπως ναυλο-

σύμφωνα, ασφαλιστήρια και φορτωτικές, ο ιστορικός μπορεί να αναλύσει και να μελετήσει τις συναλλαγές της θάλασσας, να ανασυνθέσει τον κόσμο της εργασίας μέσα από τις σχετικές πράξεις, να συγκροτήσει τη ζωή και τη δραστηριότητα των εμπόρων κ.λπ. Η d'Angelo στέκεται ιδιαίτερα στις διαθήκες και στον πλούτο που αυτές αποδεσμεύουν, ιδιαίτερα στις οικονομικές πληροφορίες αλλά και στις σχέσεις και ιεραρχίες των αποθανόντων με την Εκκλησία και την οικογένεια. Οι συμβολαιογραφικές πράξεις αποτελούν ιδιαίτερη πηγή και όσον αφορά στις γυναίκες, αφού μέσα σε αυτές ξεχωρίζουν κάποιες κατά κανόνα μη κατονομαζόμενες καθώς και οι χήρες που δανείζουν στην αγορά της Μεσσήνης. Τέλος, οι πράξεις του νοταρίου G. Micale προσφέρουν πλούσια πληροφόρηση και για μια άλλη θεματική, την οποία η d'Angelo συνδέει με τον σεισμό στη Μεσσήνη του 1783: τα συμβόλαια που αφορούν στην ανοικοδόμηση της πόλης και σε τεχνικές εργασίες.

Η τελευταία μελέτη που παρουσιάζεται εδώ, έχει γραφεί από τον Gregory Hanlon και έχει τίτλο «Human Nature under the judicial microscope» (σ. 651-666). Ο συγγραφέας αντλεί υλικό για την ανασύσταση της κοινωνίας του παρελθόντος μέσα από τις δικογραφίες. Εντοπίζει τις απαρχές αυτής της τάσης στην ιστοριογραφία που ενδιαφέρεται για πηγές όπως τα έγγραφα των δικαστηρίων, για τη μελέτη της καθημερινότητας στην επίδραση των Γάλλων ιστορικών της Σχολής των *Annales*, κατά τη δεκαετία του 1970, και στις ιταλικές σπουδές της μικροϊστορίας. Αναφέρεται, επίσης, στην ιστοριογραφία που ξεκινά από τη δεκαετία του 1970 στο Πανεπιστήμιο της Τουλούζης με κύριους εκπροσώπους τους Yves και Nicole Castan, οι οποίοι ερεύνησαν το έγκλημα και την τιμωρία στην περιοχή του Λάνγκντοκ μέσα από την αναλυτική προσέγγιση απολογιών και δικαστικών αποφάσεων, λαμβάνοντας υπόψη και τη γλώσσα της διαμεσολάβησης μεταξύ του μάρτυρα και του γραφέα.

Τις δικαστικές αποφάσεις τις διυλίζει με μια ανάλογη μεθοδολογία ο Emmanuel Le Roy Ladurie's στο έργο του *Montaillou*, αντικείμενο της έρευνας του οποίου ήταν μια ομάδα προσώπων που ανήκαν στην αίρεση των Καθαρών και ζούσαν ανάμεσα σε καθολικούς, σε έναν οικισμό κοντά στην Τουλούζη του 14^{ου} αιώνα.

Την ανθρωπολογική μέθοδο του Castan υιοθέτησαν και Ιταλοί ιστορικοί, ήδη από τη δεκαετία 1980, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τον Carlo Ginzburg που μελέτησε τις οικογενειακές σχέσεις, τις σχέσεις εξουσίας και την ψυχολογία των ιστορικών υποκειμένων.

Ο Hanlon, αφού μελέτησε εκατοντάδες ποινικές δίκες στην αγροτική Τοσκάνη, χώρισε το υλικό του σε πέντε καθολικές σφαίρες συμπεριφοράς με ευρεία εφαρμογή: Διοίκηση/Διακυβέρνηση (υποδιαιρείται μεταξύ συμμετοχής και ιεραρχίας), Συνεργασία (υποδιαιρείται σε κοινωνικότητα και συνεργασία), Ανταγωνισμός, Αναπαραγωγή και Εφεύρεση, ή Προσαρμογή.

Τέλος, θα ήθελα να κλείσω αυτήν την επιλεκτική παρουσίαση των άρθρων του τόμου για την ιταλική ιστορία από τον 13^ο έως τον 19^ο αιώνα, με το

επίκαιρο, λόγω της επετείου του 1821, κείμενο της Rosa Maria Delli Quadri, «Rivoluzioni Italiane. Il caso napoletano del 1820-1821 nelle fonti diplomatiche Inglesi» (σ. 775-808), που πραγματεύεται την επαναστατική πενταετία 1820-1825 μέσα από τη βρετανική διπλωματική αλληλογραφία που απόκειται στα βρετανικά εθνικά αρχεία στο Λονδίνο. Πρόκειται για μια πλούσια πηγή πληροφοριών που παρακολουθεί και τις φιλελεύθερες επαναστάσεις του 1820-1821 στη Νάπολη παράλληλα με την αντιβουρβονική πολιτική. Αναφέρεται σε μια κρίσιμη πενταετία που αφορά και σε άλλα κράτη της Μεσογείου, όπως η Ελλάδα και η Ισπανία, που οργανώνουν αγώνες για την εθνική ανεξαρτησία και την κρατική ολοκλήρωση.

Μετά τη βρετανική κατοχή του Γιβραλτάρ (1704), οι φιλελεύθερες επαναστάσεις του 1820-1821 σταθμίστηκαν και ως απειλή προς τη βρετανική εξάπλωση στη Μεσόγειο, την περίφημη Pax Britannica που αναπτυσσόταν την ίδια περίοδο. Το δύσκολο ερώτημα εδώ είναι αν και σε ποιο βαθμό μπορούν να συνδυαστούν και να εξισορροπηθούν οι πληροφορίες για την επαναστατική πενταετία 1820-1825, που περιλαμβάνονται σε μια εξωτερική ως προς τα μελετώμενα γεγονότα πηγή, όπως η βρετανική διπλωματική αλληλογραφία, με άλλες πηγές.

Εν κατακλείδι, ο τόμος που επιμελήθηκε ο Γεράσιμος Παγκράτης, δίνει μια πολύ καλή εικόνα των θεματικών και της μεθοδολογίας που ανέπτυξαν σύγχρονοι ιστορικοί για την ιστορία της ιταλικής χερσονήσου, πριν από την κρατική ολοκλήρωση της Ιταλίας.

ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ

Δρ Ιστορίας, Διευθύντρια Ερευνών

Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών

Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών

Ο τόμος με τον τίτλο *Le fonti della storia dell'Italia preunitaria: casi di studio per la loro analisi e "valorizzazione"*, με επιμέλεια του Γεράσιμου Παγκράτη, καθηγητή ιστορίας στο Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΕΚΠΑ, αποτελεί ένα πολύ αξιόλογο παράδειγμα ανάδειξης των πηγών της Ιστορίας και του τρόπου ανάγνωσής τους. Οι μελέτες που περιέχει ο πολυσέλιδος αυτός τόμος, διαρθρώνονται σε πρώτο επίπεδο χρονολογικά αλλά ταυτόχρονα και θεματικά, κάτι που αποτελεί και τον κύριο στόχο του βιβλίου: να αναδείξει, δηλαδή, πώς η έρευνα για ένα ιστορικό ζήτημα μπορεί να αντλήσει πληροφορίες από έναν συγκεκριμένο τύπο αρχειακού υλικού, ή ακόμη και αντίστροφα, πώς δηλαδή ένα συγκεκριμένο αρχειακό υλικό, ή αλλιώς ένα συγκεκριμένο είδος πηγής, μπορεί να βοηθήσει στη μελέτη πολλών ζητημάτων της ιστορίας.

Ο τόμος περιλαμβάνει 29 μελέτες, από τις οποίες, χρονολογικά, οι 6 αφορούν τον ύστερο Μεσαίωνα και οι υπόλοιπες 23 τη νεότερη και σύγχρονη ιστορία, από τον 16^ο αιώνα και εξής. Από γεωγραφική άποψη, επίκεντρο του βιβλίου είναι η Ιταλία ως χώρος και οι Ιταλοί ως κυρίαρχοι εκτός Ιταλίας, ένα γνωστικό αντικείμενο που ενδιαφέρει κατά κύριο λόγο το Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΕΚΠΑ. Οι περισσότερες από τις συνολικά 29 μελέτες αναφέρονται καθαρά στον ιταλικό γεωγραφικό χώρο και οι υπόλοιπες στην παρουσία των Ιταλών εκτός Ιταλίας και κυρίως στον ελληνικό χώρο. Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζει ότι από τις 29 μελέτες οι 11 αφορούν τη Βενετία και την εκτεταμένη και μακροχρόνια παρουσία της στον ελληνικό χώρο ως αποικιακή δύναμη. Χάρη στις μελέτες αυτές επιβεβαιώνεται το συνεχιζόμενο ενδιαφέρον των Ελλήνων και ξένων ερευνητών για το ερευνητικό αυτό πεδίο, το οποίο γίνεται ακόμη πιο γνωστό στην ιταλική, και όχι μόνο, ερευνητική κοινότητα. Οι ειδικότητες των 29 συγγραφέων είναι ποικίλες, κυρίως ιστορικοί, κάποιοι με πολύ συγκεκριμένες ειδικότητες, π.χ. ιστορικοί του δικαίου, της οικονομίας ή των θρησκειών, φιλόλογοι και αρχειονόμοι. Από αυτούς πάλι, 19 είναι Ιταλοί, 6 Έλληνες, 3 Γάλλοι και 1 από τον Καναδά. Τα χαρακτηριστικά αυτά έχουν τη δική τους σημασία, καθώς διαφοροποιείται μερικώς και η οπτική γωνία στην ανάπτυξη κάθε θέματος.

Τα θέματα που αναπτύσσονται στον τόμο, είναι ποικίλα, όπως ποικίλες είναι και οι πηγές που αναδεικνύονται. Καλύπτουν με ισορροπία τόσο τη σφαίρα του ιδιωτικού βίου, εντός και εκτός οικίας, όσο και εκείνη του δημόσιου βίου, χρησιμοποιώντας αντίστοιχα έγγραφα, δημόσια και ιδιωτικά. Αξίζει να τονιστεί ότι, ακόμη και αν οι μελέτες αφορούν τον ευρύτερο ιταλικό χώρο, θα πρέπει να θεωρηθούν ως χαρακτηριστικά παραδείγματα που λειτουργούν ανεξάρτητα από τον χώρο και τον χρόνο, σε σχέση πάντα με τις πηγές και τα είδη τους. Στη συνέχεια θα σχολιαστούν ως τέτοια χαρακτηριστικά παραδείγματα δύο μελέτες που ασχολούνται με πηγές που αναδεικνύουν η μία τον ιδιωτικό και η άλλη τον δημόσιο βίο, εστιάζοντας περισσότερο στο είδος των πηγών και λιγότερο στα θέματα που αναπτύσσονται.

Η πρώτη μελέτη είναι της Maria Antonietta Russo, καθηγήτριας μεσαιωνικής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Παλέρμου, με τον τίτλο: «Μια πηγή ποικίλης χρησιμότητας και τα κλειδιά ανάγνωσής της: η διαθήκη κατά τον ύστερο Μεσαίωνα στη Σικελία» (σ. 45-74). Οι διαθήκες αποτελούν ένα από τα πιο ενδιαφέροντα είδη αρχειακών πηγών, αν θέλει κανείς να πλησιάσει όσο γίνεται πιο κοντά τον άνθρωπο ως άτομο αλλά και ως μέλος μιας κοινωνίας στις διάφορες ιστορικές περιόδους. Η ίδια η συγγραφέας ξεκινώντας τη μελέτη της παραθέτει μια φράση ενός άλλου ιστορικού (του Attilio Bartoli Langeli), ο οποίος υποστηρίζει ότι «η διαθήκη, αν και τυποποιημένη και διαμεσολαβημένη, σε θέτει σε άμεση επαφή με το πρόσωπο, μια γυναίκα ή έναν άνδρα, και σε βοηθά να ακούσεις τη φωνή του καθενός: το πλέον επιθυμητό δηλαδή για έναν ιστορικό».

Η διαθήκη ως γραπτή πρακτική, ενώ υπήρχε ήδη από τα αρχαία χρόνια,

έλαβε μεγάλες διαστάσεις κατά τον ύστερο Μεσαίωνα και κυρίως από τον 13^ο αιώνα και εξής. Η διάδοση και η συνήθεια σύνταξης μιας διαθήκης ήταν τέτοια, που κάλυψε όλα σχεδόν τα στρώματα της κοινωνίας, άνδρες και γυναίκες, από τα μέλη της ανώτερης κοινωνικής τάξης μέχρι τα λαϊκά στρώματα των πόλεων και τους αγρότες της υπαίθρου, και αυτό από μόνο του έχει μεγάλο ενδιαφέρον. Ο σύγχρονος μελετητής, λοιπόν, διαβάζει στη διαθήκη ένα κείμενο που κατά το μεγαλύτερο μέρος του αποτυπώνει τις σκέψεις, τα συναισθήματα, την ταυτότητα, την οικογενειακή και δημόσια ζωή του διαθέτη, τις σχέσεις με τα μέλη της οικογένειάς του και τους συγγενείς, καθώς και κάθε άλλη κοινωνική επαφή και οικονομική συναλλαγή. Καθώς, μάλιστα, μια διαθήκη μπορούσε στο πέρασμα των χρόνων να συμπληρωθεί ή και να αλλάξει ολοκληρωτικά, αποκαλύπτονται, ταυτόχρονα, και κάποιοι σημαντικοί σταθμοί στη ζωή του διαθέτη. Έτσι, ξεκινώντας από την πρωτογενή αυτή πηγή και προχωρώντας από τον διαθέτη στους διαθέτες, μπορούμε να αναδείξουμε με μεγαλύτερη σιγουριά σε προσωπογραφικές μελέτες φαινόμενα του ιδιωτικού και δημόσιου βίου σε επίπεδο οικογενειών, εθνοτικών κοινοτήτων, κοινοτήτων με διαφορετικά θρησκευτικά ή δογματικά χαρακτηριστικά, και εντέλει, βέβαια, ολόκληρων κοινωνιών.

Η Russo στη μελέτη της μας αποκαλύπτει τα κλειδιά ανάγνωσης των διαθηκών, προσφέροντάς μας ένα πολύ ενδιαφέρον παράδειγμα από τον πλούτο της πηγής αυτού του τύπου. Πρόκειται για τις διαθήκες, και όχι τη διαθήκη, του Matteo Sclafani, μέλους της ανώτερης κοινωνικής τάξης στο Παλέρμο της Σικελίας. Ανάμεσα στο 1333 και 1354, ένα διάστημα δηλαδή 21 χρόνων, ο Sclafani συνέταξε τέσσερις διαφορετικές διαθήκες. Και μόνο από το γεγονός αυτό μπορούμε να παρατηρήσουμε: 1) το ενδιαφέρον των ανθρώπων να συντάσσουν διαθήκη και να εκφράζουν τις τελευταίες τους επιθυμίες από πολύ νωρίς (γιατί ο θάνατος είναι αδόκητος) και όχι όταν φτάσουν σε μεγάλη ηλικία ή όταν είναι βαριά άρρωστοι· 2) το δικαίωμα (νομικό ή κοινωνικό) της αλλαγής της διαθήκης· 3) τις αλλαγές που επήλθαν στη ζωή του διαθέτη και υπήρξαν η αιτία της τροποποίησης κάθε φορά της διαθήκης του. Όταν εισέρχεται κανείς, στη συνέχεια, στο ειδικό περιεχόμενο μιας διαθήκης, τα ζητήματα που μπορεί να μελετήσει πολλαπλασιάζονται. Οι οπτικές γωνίες εξέτασης μιας διαθήκης είναι πολλές: προσωπογραφική, κοινωνική, οικονομική, θρησκευτική, πολιτική κ.ά.

Η Russo μάς βοηθά να ανακαλύψουμε τον πλούτο των πληροφοριών ανοίγοντας αυτού του τύπου τα μονοπάτια εξέτασης, και μας προσφέρει έναν πολύ ωραίο πίνακα σύγκρισης των τεσσάρων διαθηκών του M. Sclafani, ομαδοποιώντας σε μεγάλες κατηγορίες τις πληροφορίες που οι διαθήκες αυτές περιέχουν. Ο πίνακας αυτός αποτελεί από μόνος του έναν βασικό οδηγό μελέτης οποιασδήποτε διαθήκης, προεκτείνοντας, βέβαια, κάθε μελετητής την οπτική του, ανάλογα με την εποχή ή τον χώρο που εξετάζει. Το παράδειγμα που χρησιμοποιεί η συγκεκριμένη ιστορικός είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό.

αφού πρόκειται για διαθέτη της ανώτερης κοινωνικής τάξης με σημαντική περιουσία, ο οποίος ενδιαφέρεται πολύ για τη διάθεσή της, και έχει πλούσια ιδιωτική και κοινωνική ζωή. Αυτό όμως ακριβώς το παράδειγμα δίνει στην ιστορικό τη δυνατότητα και να επιτελέσει ευκολότερα τον στόχο της: να αναδείξει δηλαδή τον πλούτο των πληροφοριών μιας διαθήκης και τον τρόπο ανάγνωσής τους βοηθώντας τον αναγνώστη και μελλοντικό ερευνητή να κατανοήσει τους μηχανισμούς έρευνας από το συγκεκριμένο είδος πηγής.

Οι πληροφορίες στον πίνακα κατατάσσονται σε εννέα κατηγορίες, καθεμιά από τις οποίες περιέχουν υποκατηγορίες. Οι κατηγορίες αυτές πληροφοριών είναι: ο Συμβολαιογράφος, οι Μάρτυρες, ο Τόπος σύνταξης της διαθήκης, οι Συνθήκες υπό τις οποίες έγινε η διαθήκη, οι Εκτελεστές της διαθήκης, τα Μέλη της οικογένειας, τα Περιουσιακά στοιχεία, τα Άλλα ιδιαίτερα κληροδοτήματα και τέλος ο Τόπος ταφής και τα μνημόσυνα. Πρόκειται για συστηματοποίηση των πληροφοριών μιας διαθήκης, ένα σχήμα δηλαδή που αποτύπωνε στην πραγματικότητα το πρότυπο (*formulario*) που ακολουθούσε κάθε συμβολαιογράφος της εποχής για τη σύνταξη του εγγράφου. Το σχήμα αυτό ήταν κοινό στον δυτικό ευρωπαϊκό χώρο αλλά και στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, τουλάχιστον κατά τους αιώνες του ύστερου Μεσαίωνα και όχι μόνο. Δίνεται, έτσι, στον νέο ερευνητή ένα χρήσιμο εργαλείο ανάλυσης διαθηκών.

Από τις εξαιρετικά πλούσιες πληροφορίες των συγκεκριμένων τεκμηρίων, αξίζει να σχολιαστούν εδώ πολύ σύντομα τρία μόνο σημεία. Στην κατηγορία «Συνθήκες υπό τις οποίες συντάχθηκε η διαθήκη» βλέπουμε ότι η πρώτη συντάχθηκε το 1333, γιατί ο διαθέτης ήταν σοβαρά άρρωστος (*eger corporis*)· η δεύτερη συντάχθηκε 12 χρόνια αργότερα, το 1345, υπό την πίεση κάποιας αρρώστιας πάλι, ίσως ελαφρύτερης αυτήν τη φορά (*quadam infirmitate detentus*). Η τρίτη διαθήκη συντάχθηκε μετά από τρία χρόνια, το 1348, και ενώ ο διαθέτης ήταν υγιής μεν αλλά βρισκόταν υπό την απειλή του γνωστού Μαύρου Θανάτου, ο οποίος μάλιστα τον ανάγκασε να εγκαταλείψει το Παλέρμο και να εγκατασταθεί για μεγαλύτερη ασφάλεια στο κάστρο του, στο μικρό «οικογενειακό» χωριό Chiusa, 50 περίπου χιλιόμετρα έξω από το Παλέρμο. Εκεί συνέταξε και την τελευταία του διαθήκη, το 1354, προφανώς εγκατεστημένος μόνιμα πλέον στο κάστρο του. Οι τέσσερις αυτές διαθήκες αποκαλύπτουν τρεις σημαντικούς σταθμούς στη ζωή του M. Sclafani.

Πιο προσωπικά και ίσως συναισθηματικά ζητήματα, τα οποία αποτέλεσαν επίσης σταθμούς στη ζωή του διαθέτη, αποκαλύπτουν άλλα σημεία των διαθηκών. Ο M. Sclafani έκανε τρεις γάμους, με τον τρίτο να έχει πραγματοποιηθεί ήδη όταν συνέταξε την πρώτη του διαθήκη. Απέκτησε μία κόρη από την πρώτη και άλλη μία από την τρίτη σύζυγο, ενώ ταυτόχρονα είχε και πολλά εξώγαμα τέκνα. Η πρώτη σύζυγος μνημονεύεται στις τρεις πρώτες διαθήκες μαζί με την κόρη τους, η δεύτερη εμφανίζεται στην τρίτη μόνο διαθήκη, ενώ η τρίτη σύζυγος περιλαμβάνεται και στις τέσσερις διαθήκες και εντέλει μένει μόνη αυτή στην τελευταία διαθήκη μαζί με τη δική της κόρη.

Ο M. Sclafani φαίνεται να ασπάζεται τα σχετικά πρόσφατα φραγκισκανικά διδάγματα και ιδανικά. Στην πρώτη διαθήκη επιλέγει ως τόπο ταφής του την εκκλησία του Αγίου Φραγκίσκου στο Παλέρμο. Στη δεύτερη και την τρίτη διαθήκη επιλέγει την εκκλησία της Αγίας Chiara στην ίδια πόλη (την οποία είχε κτίσει ο ίδιος), ενώ στην τέταρτη, εγκατεστημένος πλέον στο κάστρο του στην Chiusa, αναφέρει ότι θα ταφεί εκεί και στη συνέχεια τα οστά του θα μεταφερθούν και θα ενταφιαστούν στην εκκλησία του Αγίου Φραγκίσκου στο Παλέρμο, την οποία είχε επιλέξει και στην πρώτη διαθήκη.

Τα τρία παραπάνω παραδείγματα πληροφοριών, ίσως τα πιο εύκολα που μπορεί να επιλέξει κανείς, είναι οριζόντια και αφορούν ένα συγκεκριμένο πρόσωπο. Είναι εύκολο να υποθέσει κανείς σε τι είδους συμπεράσματα μπορεί να φτάσει, αν κινηθεί κάθετα, επιλέγοντας δηλαδή κάθε φορά μια κατηγορία πληροφοριών και εστιάζοντας την έρευνά του σε φαινόμενα που αφορούν μεγάλη κοινωνικά σύνολα. Θα μπορούσαν έτσι να μελετηθούν, για παράδειγμα, οι αφορμές σύνταξης μιας διαθήκης και η νοσηρότητα ή όχι μιας περιοχής ή εποχής, οι γαμήλιες στρατηγικές της ίδιας κοινωνίας, η συμπεριφορά ανύπαντρων, άτεκνων, χήρων και χηρών, το θρησκευτικό συναίσθημα και ο δεσμός με αγίους και με τις προς τιμήν τους εκκλησίες, όπως και με μοναστικά τάγματα, ή τέλος, οι θρησκευτικές τάσεις κάθε εποχής και τύπου γενικότερα κ.ά.

Η δεύτερη μελέτη, στην οποία θα γίνει μια πιο σύντομη αναφορά, είναι αυτή της Isabella Lazzarini, καθηγήτριας μεσαιωνικής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Molise, στο Abruzzo της Ιταλίας, και τιτλοφορείται «Επικοινωνία και διαμάχη: η ιταλική διπλωματία κατά την πρώιμη Αναγέννηση μέσω μιας επιστολής του 1494» (σ. 145-168). Σε αντίθεση με την πρώτη μελέτη, η οποία αφορούσε τον ιδιωτικό βίο, αυτή η δεύτερη αφορά τον δημόσιο βίο μέσω μιας επιστολής ενός προσώπου. Αντίθετα, επίσης, από το γεγονός ότι το είδος της πηγής (διαθήκη) που εξετάζεται στην πρώτη μελέτη, προσφέρει κατά το μεγαλύτερο μέρος της άμεσες πληροφορίες πολύ κοντά στην ιστορική πραγματικότητα, η πηγή (επιστολή) της δεύτερης μελέτης προσφέρει πληροφορίες που συχνά (αν όχι πάντα) χρειάζονται μεγαλύτερη επεξεργασία και τεκμηρίωση, για να διαπιστωθεί αν όλες ή κάποιες από αυτές ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα του χώρου και της εποχής.

Η συγγραφέας αναπτύσσει πολύ κατατοπιστικά το γενικό θέμα της ιταλικής διπλωματίας κυρίως κατά το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα. Η ιταλική διπλωματία της εποχής αυτής έχει θεωρηθεί από παλιά ως η αρχή της σύγχρονης διπλωματίας, γεγονός που η συγγραφέας το θέτει υπό μερική αναθεώρηση, με βάση την πιο σύγχρονη βιβλιογραφία. Για την περαιτέρω ανάπτυξη ειδικών πλευρών της ιταλικής διπλωματίας επιλέγει ένα πολύ ενδιαφέρον είδος πηγής: αυτό των επιστολών των επιτετραμμένων διπλωματών, ένα είδος πηγής που κατά την ίδια «είναι ποσοτικά και ποιοτικά η πιο εύγλωττη» πηγή για το θέμα της ιστορίας της διπλωματίας, αλλά και της πολιτικής γενικότερα. Από τις διπλωματικές επιστολές επιλέγει μια υποκατηγορία τους, τις

λεγόμενες «κλειστές επιστολές» (*litterae clause*), που αντιπαραβάλλονται στο διπλωματικό πεδίο με τις «ανοικτές επιστολές» (*litterae patentes*). Οι κλειστές επιστολές, πάντα κατά την ίδια, είναι «έγγραφα σύνθετα, καθώς δεν πρόκειται στην πραγματικότητα για κάτι θεσμικό, δεν περιέχουν δηλαδή αποφάσεις ή εντολές, αλλά βρίσκονται ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο έγγραφο. Στην πραγματικότητα πρόκειται για έναν νεοτερισμό της εποχής». Πρόκειται για λιγότερο τυπικές επιστολές που ανταλλάσσονται μεταξύ ενός ηγεμόνα ή ανώτερου αξιωματούχου και ενός διπλωματικού εκπροσώπου. Ωστόσο, μια τέτοια επιστολή έχει και αυτή μια τυπική, λιγότερο αυστηρή και εύκολα αναγνωρίσιμη δομή (που παρατίθεται από τη συγγραφέα), η οποία επιτρέπει στον συντάκτη της να συμπεριλάβει πληροφορίες κάθε τύπου, όσον αφορά την ποσότητα, την ποιότητα και τα ζητήματα που περιλαμβάνει. Μπορεί, λοιπόν, κανείς να αντιληφθεί εύκολα τον πλούτο των πληροφοριών που περιέχουν οι επιστολές αυτές, και βέβαια ότι οι ίδιες πληροφορίες έχουν περάσει μέσα από τη ματιά του διπλωμάτη. Αυτό το φίλτρο του διπλωμάτη μάς θέτει σήμερα ενώπιον της υποχρέωσης να τεκμηριώσουμε τις πληροφορίες πριν τις χρησιμοποιήσουμε όπως τις διαβάζουμε. Αν και κατά τεκμήριο οι διπλωμάτες εργάζονταν προς το συμφέρον του ηγέτη και του κράτους που εκπροσωπούσαν, ωστόσο δεν μπορεί να μη λάβει κανείς υπόψη του την ίδια την προσωπικότητα του συντάκτη της επιστολής. Αν, για παράδειγμα, είχε την ικανότητα να αντιλαμβάνεται σωστά την πραγματικότητα που ήθελε να μεταφέρει, αν είχε όλες τις πρέπουσες πηγές ή αν εν τέλει επρόκειτο για πρόσωπο με φιλοδοξίες, τις οποίες έβαζε υπεράνω της αποστολής του. Αν θεωρήσουμε ότι πράγματι ο διπλωμάτης συντάκτης μιας επιστολής είχε κάθε ικανότητα και καλή θέληση, τότε τι μπορούμε να αποκομίσουμε από αυτές τις επιστολές;

Η συγγραφέας παραθέτει ένα συγκεκριμένο παράδειγμα για να αναδείξει αυτό το είδος πηγής. Πρόκειται για μια επιστολή του Pandolfo Collenuccio, απεσταλμένου στην παπική αυλή του Αλέξανδρου ΣΤ΄ Βοργία στη Ρώμη, προς τον Ercole d'Este, δούκα της Ferrara, Modena και Reggio, το 1494. Ο λόγος της διπλωματικής αυτής αποστολής ήταν πολύ ειδικός (να δικαιολογήσει την καθυστέρηση καταβολής του φόρου προς την Εκκλησία και να ζητήσει την τοποθέτηση του νεαρού γιου του d'Este ως επισκόπου Φερράρας) και μάλλον δευτερεύων σε σχέση με την τότε πολιτική κατάσταση στην Ιταλία, που βρισκόταν υπό την απειλή εισβολής του βασιλιά της Γαλλίας Καρόλου Η΄ και τον κίνδυνο πολιτικής αποσταθεροποίησης ολόκληρης της ιταλικής χερσονήσου. Η Lazzarini αναδεικνύει την πολυεπίπεδη χρησιμότητα των «κλειστών επιστολών», μέσω της συγκεκριμένης επιστολής, η οποία ήταν μια από τις πολλές που είχε στείλει ο P. Collenuccio στον d'Este. Στη συγκεκριμένη επιστολή ο διπλωμάτης δεν αναφέρεται στο ζήτημα που υπήρξε η αφορμή για το ταξίδι του στη Ρώμη (αυτό το είχε ήδη θίξει σε άλλη ξεχωριστή επιστολή), ούτε καταγράφει πληροφορίες που έχει συλλέξει από διάφορες πηγές, αλλά προσπαθεί να μεταφέρει τις σκέψεις του ποντίφικα μετά από μια συνάντηση

μαζί του σχετικά με την περιρρέουσα πολιτική κατάσταση. Ο P. Collenuccio, διανοούμενος και πρέσβης με μεγάλη εμπειρία, μεταφέρει με δεξιοτεχνία τις απόψεις του πάπα, οι οποίες, κατά τη γνώμη του, θα χρησίμευαν στον εντολέα ηγέτη του για την περαιτέρω πολιτική του διπλωματία.

Με λίγα λόγια, εδώ έχουμε μια πολύ ιδιαίτερη πηγή με περιεχόμενο πέραν του τυπικά θεσμικού των υπόλοιπων διπλωματικών επιστολών (ανοικτές επιστολές) αλλά και με περιεχόμενο που μας φέρνει, όπως και στην περίπτωση των διαθηκών, σε άμεση επίσης επαφή πρώτα με τον ίδιο τον διπλωμάτη και στη συνέχεια με τις σχέψεις ή τις προθέσεις άλλων προσώπων, με τους οποίους ο διπλωμάτης αυτός είχε έλθει σε επαφή.

Οι δύο παραπάνω μελέτες που σχολιάστηκαν πολύ σύντομα, αποτελούν χαρακτηριστικά παραδείγματα του συνόλου των μελετών και αναδεικνύουν την ιδιαίτερη χρησιμότητα του τόμου τόσο για τους νέους ερευνητές, οι οποίοι προτίθενται να χρησιμοποιήσουν συστηματικά αρχειακό υλικό κατά την ερευνητική τους δραστηριότητα, όσο και για τους διδάσκοντες της ιστορίας, και μάλιστα όχι μόνο εκείνους των ιστορικών περιόδων και του γεωγραφικού χώρου που καλύπτει ο τόμος, αλλά και πέραν αυτών.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΓΑΣΠΑΡΗΣ

*Δρ Μεσαιωνικής Ιστορίας, Διευθυντής Ερευνών
Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών
Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών*

Το παρουσιαζόμενο εδώ βιβλίο είναι καρπός συλλογικής προσπάθειας: αποτελεί μια αξιόλογη συλλογή άρθρων ερευνητών της πρώιμης νεότερης ιστορίας της ιταλικής χερσονήσου –προ της πολιτικής ένωσης του 1861– με κύριο στόχο τους πιθανούς τρόπους μελέτης και αξιοποίησης των ιστορικών πηγών της εποχής αυτής. Η ορθή επιστημονική χρήση και αξιοποίηση αυτών των πηγών προϋποθέτει σε όλες τις περιπτώσεις την εφαρμογή μιας κατάλληλης μεθοδολογίας, προκειμένου οι πηγές να βοηθήσουν τον ερευνητή να εξάγει χρήσιμα συμπεράσματα. Οι πηγές είναι, εξάλλου, το βασικό μέσο για τον ιστορικό, προκειμένου να ερμηνεύσει τη δομή και την εξέλιξη της υπό μελέτη κοινωνίας.

Στη βάση κάθε ιστορικής έρευνας βρίσκεται η θεωρητική προετοιμασία ενός ιστορικού («Εισαγωγή»). Όπως ακριβώς ένας σπουδαστής που επιθυμεί να μάθει να μιλάει και να γράφει μια ξένη γλώσσα, χρειάζεται να μελετήσει το αλφάβητο και τους βασικούς γραμματικούς κανόνες της γλώσσας αυτής, έτσι και η μελέτη πρωτογενών πηγών της ιταλικής ιστορίας προϋποθέτει μια εξειδικευμένη προπαρασκευή. Απαραίτητες είναι, λοιπόν, οι βασικές γνώσεις της λατινικής-ιταλικής παλαιογραφίας, η εμφάθυση σε ένα λεξιλόγιο και μια

ορολογία που συναντά κανείς μέσα στα χειρόγραφα, και, φυσικά, η πολύ καλή γνώση του ιστορικού πλαισίου της εποχής αυτής μέσα από τη βιβλιογραφία, ώστε ο ερευνητής να είναι σε θέση να κατανοήσει το πολιτικό και κοινωνικό περιβάλλον, εντός του οποίου γράφτηκε ένα κείμενο της εποχής.

Οι τύποι των ιταλικών πρωτογενών πηγών που διασώζονται από την πρώτη νεότερη ιστορική περίοδο, για τον μελετητή σήμερα είναι διάφοροι: α) πηγές διπλωματικές, κρατικών ή ημι-κρατικών οργάνων, β) αρχεία των ιταλικών κρατών από την Αναγέννηση μέχρι την κρατική ενοποίηση, γ) εκκλησιαστικά-μοναστηριακά αρχεία, δ) αρχεία νοταριακών πηγών από τις διάφορες υπό «ιταλική» διοίκηση πόλεις και ε) λογοτεχνικά και γενικότερα καλλιτεχνικά έργα της περιόδου.

Η δική μου παρουσίαση θα εστιάσει σε μία από αυτές τις πηγές και στο πώς αυτή η πηγή μπορεί να βοηθήσει τον ερευνητή της ναυτιλιακής ιστορίας της εποχής να εξαγάγει χρήσιμα συμπεράσματα για την έρευνά του, χρησιμοποιώντας την κατάλληλη μεθοδολογία. Πρόκειται για τα νοταριακά έγγραφα, που απόκεινται στα αρχεία περιοχών που βίωσαν την πολιτική κυριαρχία του βενετικού κράτους μέχρι την κατάλυσή του, το 1797.

Χρήσιμο είναι, εισαγωγικά, να τονιστεί πως, αντίθετα με τη γενικά επικρατούσα άποψη της κοινής γνώμης έξω από την ιστορική επιστημονική κοινότητα, ο όρος «βενετοκρατία» δεν ανταποκρίνεται σε κοινό ιστορικό πλαίσιο για τις περιοχές της σημερινής ελληνικής επικράτειας που βρέθηκαν υπό την κυριαρχία των Βενετών. Κάποιες από αυτές εντάχθηκαν στη δημοκρατία του Αγίου Μάρκου τον ύστερο Μεσαίωνα, ενώ άλλες μόλις στα τέλη του 17ου αιώνα, γεγονός που επέφερε στις περιοχές αυτές ένα χρονικό και γεωγραφικό κατακερματισμό, με αποτέλεσμα κάθε κτήση να εμφανίζει τη δική της αυτόνομη τοπική ιστορία³. Είναι απαραίτητο, λοιπόν, πριν από τη μελέτη των ιστορικών τεκμηρίων οποιασδήποτε βενετικής κτήσης, ο ερευνητής να έχει επαρκή γνώση της περιόδου, κατά την οποία η κτήση αυτή εντάχθηκε στη βενετική επικράτεια, τις επικρατούσες πολιτικές συνθήκες και την τρέχουσα πολιτική συγκυρία.

Μετά τις απαραίτητες αυτές εισαγωγικές παρατηρήσεις, και προτού περάσουμε στην ανάλυση της χρησιμότητας που έχει η μελέτη των νοταριακών πηγών για την έρευνα της ναυτιλιακής ιστορίας, είναι χρήσιμο να γίνει μια παρουσίαση του ρόλου των νοταριακών εγγράφων συνολικά για την Ιστορία. Το βασικό αντικείμενο της ιστορικής έρευνας είναι η ανθρώπινη δραστηριότητα στο πέρασμα των αιώνων· η πολιτική, κοινωνική, οικονομική και πολιτι-

3. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (13ος-18ος αι.): μια συνθετική προσέγγιση*, Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, αρ. 24, Βενετία 2008², σ. 10.

στική εξέλιξη των κοινωνιών μέσα από τα διάφορα τεκμήρια που οι κοινωνίες αυτές άφησαν πίσω τους. Ένα από τα βασικά τεκμήρια είναι και τα αρχεία των νοταρίων, τα οποία στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο που εξετάζει ο εν λόγω τόμος, συνιστούν βασικό εργαλείο για την αποτύπωση της καθημερινής ανθρώπινης δραστηριότητας σε όλους τους τομείς.

Η μελέτη των νοταριακών πηγών, η οποία θα πρέπει να τονιστεί πως μόλις τις τελευταίες δεκαετίες έλαβε την πρόποσα προσοχή των ερευνητών –λόγω μιας σειράς από λόγους, όπως οι δυσκολίες ανάγνωσης των εγγράφων, η κακή συντήρηση του αρχειακού υλικού κ.ά.–, κατέδειξε πως τα κείμενα αυτά αποτελούν μια εξέχουσα πηγή για την πρώιμη νεότερη περίοδο, όχι μόνο για την ιταλική χερσόνησο αλλά και για την ευρωπαϊκή ήπειρο συνολικά.

Αναλυτικότερα, από τη μελέτη του βενετικού νοταριακού αρχείου (Katia Occhi, «Ricostruire i circuiti di scambio nell'Italia della prima età moderna attraverso una fonte notarile», σ. 500) αποκαλύφθηκε πως αυτό ήταν βασικό μέσο για την ανίχνευση των καθημερινών σχέσεων των ανθρώπων, καθώς περιλαμβάνει το σύνολο σχεδόν των νομικών, οικονομικών και αστικών πράξεων της εποχής⁴. Με βάση την παραπάνω τυπολογία, στο ιδιαίτερα εκτεταμένο βενετικό νοταριακό αρχείο μπορεί κανείς να εντοπίσει διαθέτες, προικοσύμφωνα, απογραφές, πληρεξούσια, πωλήσεις και μια πληθώρα άλλων πράξεων που διευκολύνουν την αναπαράσταση πολλών πτυχών της κοινωνίας και της οικονομίας του «παλαιού καθεστώτος» (συμβάσεις μαθητείας, συμβάσεις γάμου, συμβάσεις εταιρειών, συμφωνίες διαιτησίας, ειρήνευσης, δανεισμού κ.ο.κ.).

Προκειμένου να εμβαθύνουμε ακόμη περισσότερο στο ζήτημα αυτό, χρήσιμο είναι να παρουσιάσουμε κάποια γενικά στοιχεία που αφορούν τα νοταριακά συμβόλαια, όπως αυτά καταγράφονται στο ιστορικό αρχείο ενός ελληνικού νησιού ή μιας πόλης που επηρεάστηκε από το βενετικό νοταριακό σύστημα (Efi Argyrou, «The notarial archive as a source of research of the world of labour: The case of live-stock breeding labour contracts», σ. 522). Στη μελέτη αυτή οι άρρενες προσδιορίζονται από το ονοματεπώνυμό τους, το πατρώνυμο και κάποιον τίτλο που ενδεχομένως διαθέτουν. Στην περίπτωση των γυναικών, αναφέρεται το όνομα του συζύγου ή του πατέρα τους, εφόσον είναι ανύπαντρες, ενώ τονίζεται ξεχωριστά η χηρεία τους. Το συμβόλαιο ολοκληρώνεται με τις υπογραφές των συμβαλλομένων και των μαρτύρων.

Όσον αφορά τη γλώσσα, αυτή είναι η ιταλική, σε περίπτωση που έστω ένα από τα συμβαλλόμενα μέρη είναι ιταλικής καταγωγής, ενώ η ελληνική επιλέγεται όταν και τα δύο συμβαλλόμενα μέρη είναι ελληνόφωνοι, με τη χρι-

4. Jean-Paul Poisson, *Notaires et société. Travaux d'histoire et de sociologie notariale*, Economica, Paris 1985· Gigi Corazzol, *Fitti e livelli a grano. Un aspetto del credito rurale nel Veneto del '500*, Milano 1979· ο ίδιος, *Livelli stipulati a Venezia nel 1591. Studio storico*, Pisa 1986. Για τους Βενετούς νοταρίους, βλ. ειδικότερα Maria Pia Pedani Fabris, *Veneta auctoritate notarius. Storia del notariato veneziano (1514-1797)*, Milano 1996.

ση αρκετών ιταλικών εκφράσεων που αναφέρονται σε ζητήματα νομικής και οικονομικής ορολογίας, η οποία χρησιμοποιείται στα κείμενα.

Αξίζει να τονιστεί πως συχνή είναι η διαδικασία της στερέωσης, δηλαδή η αποτύπωση στο χαρτί προηγούμενης συμφωνίας, η έγγραφη τεκμηρίωση της οποίας δεν διασώζεται. Όταν η συμφωνία ήταν προφορική ή υπήρχε η επιθυμία να καταγραφεί εκ νέου μια πρότερη γραπτή συμφωνία, αυτή η διαδικασία ονομαζόταν «ρεγγίστρο». Οι δύο αυτές διαδικασίες τονίζουν εμφατικά πώς σε μια παραδοσιακή κοινωνία, όπου ο προφορικός λόγος έχει ακόμη μεγάλη αξία, ο γραπτός λόγος, ιδίως εκείνος των κρατικών θεσμών, αρχίζει να αποκτά μια βαρύνουσα σημασία στην καθημερινότητα των ανθρώπων (Argyrou, *ό.π.*, σ. 524).

Κατά συνέπεια, το νοταριακό αρχείο αποτελεί βασικότατη πηγή για τον ιστορικό ερευνητή. Ο θεσμός του νοταρίου αποκαλύπτει, εξάλλου, τη σημασία που αποδίδει η κοινωνία στην οργάνωση και τη ρύθμιση των νομικών θεμάτων και τη νομιμοποίηση πράξεων, και αντικατοπτρίζει την επικρατούσα σε αυτό το περιβάλλον αίσθηση του δικαίου.

Το νοταριακό αρχείο μάς επιτρέπει, επίσης, να ερευνήσουμε όλες τις εκφάνσεις του κόσμου της εργασίας· από τα αγροτικά συμβόλαια μίσθωσης γης και αγροτικής εργασίας, μέχρι τη σύναψη *συντροφιών* θαλάσσιου εμπορίου, την ίδρυση δηλαδή μιας ναυτιλιακής επιχείρησης μικρής χρονικής διάρκειας κ.ά. Η διάρκεια αυτή μπορεί να αφορούσε ένα μόνο ταξίδι ή μια σειρά ταξιδιών, στα οποία οι σύντροφοι επιδίωκαν την αγορά, πώληση ή ανταλλαγή συγκεκριμένων εμπορευμάτων⁵. Η *συντροφία*, που αντικατέστησε από άποψη ορολογίας τον παλαιότερο βυζαντινό όρο *κοινωνία*, αντλούσε κεφάλαια από προσωπικές εισφορές και, σπανιότερα, από δάνεια.

Η μελέτη του νοταριακού αρχείου για μια πόλη-λιμάνι, όπως ήταν συνήθως οι πόλεις των βενετικών κτήσεων, προσφέρει πολύτιμα δεδομένα για την εικόνα του θαλασσινού εμπορίου που συνδεόταν με αυτό το λιμάνι. Μέσα από τα συμβόλαια ίδρυσης μιας *συντροφίας*, τις ναυλώσεις, τα δάνεια και τις συμβάσεις ναυπήγησης ενός (μικρού) σκάφους γίνεται υπό όρους εφικτή η ανασύσταση της εικόνας της ναυτιλιακής κίνησης ενός λιμανιού και των κοινωνικών ομάδων που συνδέονταν με αυτήν την κίνηση. Ο ερευνητής έχει, έτσι, τη δυνατότητα να γνωρίζει τα προϊόντα που διακινούνται, τους ανθρώπους που εμπλέκονται σε αυτήν τη διακίνηση, τις ρότες που ακολουθούσαν τα πλοία, τις ασφαλίσεις εμπορευμάτων και πλοίων, την εθνικότητα των ναυτικών και των πλοίων κ.λπ. (Michela D'Angelo, «Una miniera di carta: le fonti notarili», σ. 560).

Τα ναυτικά συμβόλαια μπορούν επιπλέον να αποδεσμεύσουν πληροφορίες χρήσιμες για όλα τα πεδία της ναυτιλιακής ιστορίας της πρώιμης νεότερης

5. Γεράσιμος Παγκράτης, «Οργάνωση και διαχείριση της ναυτιλιακής επιχείρησης στην Κέρκυρα στο πρώτο ήμισυ του 16^{ου} αιώνα», *Μνήμων* 30 (2009), σ. 17-18.

εποχής, όπως οι συνθήκες εργασίας στα πλοία, οι μισθοί των ναυτικών, τα ποσά που επενδύονταν στο θαλασσινό εμπόριο, αλλά και οι νομισματικές ισοτιμίες που επικρατούσαν σε ένα λιμάνι, σε μια εποχή χωρίς σταθερό σύστημα νομισματικών αντιστοιχιών κ.λπ.

Ένας άλλος τομέας έρευνας που φωτίζει αυτή η ιστορική πηγή, είναι ο κοινωνικός, οικονομικός και πολιτικός ρόλος των πρωταγωνιστών στη ζωή μιας πόλης, και ιδίως των εμπόρων που εκπροσωπούσαν το ζωτικότερο μέρος της σε πλήθος συναφών δραστηριοτήτων. Στην πραγματικότητα, μέσω των νοταριακών πράξεων είναι δυνατή η ανασυγκρότηση όχι μόνο των βιογραφικών δεδομένων μεμονωμένων εμπόρων αλλά και των ίδιων των οικονομικών δραστηριοτήτων και των κοινωνικών προεκτάσεών τους (επενδύσεις, κύκλος εργασιών, κληρονομική συνέχεια, δίκτυο επιχειρηματικών σχέσεων κ.λπ.).

Εν κατακλείδι, η ύπαρξη του νοταριακού αρχείου σε μια πόλη-λιμάνι επιτρέπει στον ερευνητή να μελετήσει σε βάθος τις εμπορικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν εκεί, και να αποκτήσει τα αναγκαία για την έρευνα της ναυτιλιακής ιστορίας εργαλεία, με τρόπο που καμιά άλλη σύγχρονη πηγή δεν θα του έδινε τη δυνατότητα να το κάνει.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΡΑΠΤΗΣ

Υποψήφιος Διδάκτορας

Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, ΕΚΠΑ

Καθώς η ιστορία είναι πολύπλοκη, είναι χρήσιμο να μελετάμε τα φαινόμενα και τα γεγονότα ξεχωριστά, φτιάχνοντας πολλές απλές ιστορίες. Ένα σύνολο από τέτοιες ιστορίες μπορεί να ενταχθεί σε ένα πλαίσιο, όπως για παράδειγμα σε μια ιστορική περίοδο ή σε μια θεματική. Σε αυτήν τη διαδικασία βοηθά η μικροϊστορία, η οποία εξετάζει ένα επιμέρους ιστορικό θέμα και το αναλύει λεπτομερώς. Ένα καλό παράδειγμα που σχετίζεται με την έρευνα υπό το πρίσμα της μικροϊστορίας και αφορά τη μελέτη των δικαστικών καταγραφών, είναι το άρθρο του Gregory Hanlon με τίτλο «Human nature under the judicial microscope». Η έρευνα του Hanlon δείχνει έμπρακτα πώς η ιστορία μπορεί να συνδυαστεί με την κοινωνική συμπεριφορά, ενώ η κύρια πηγή που αξιοποιεί ο συγγραφέας, οι δικογραφίες, δίνουν μια καλή εικόνα και υποδεικνύουν τις ποιότητες των ανθρώπων που κινούνται σε αντίθετη κατεύθυνση, σε σχέση με όσα αποτυπώνονται στα έντυπα της εποχής που όριζαν τα ορθά πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς.

Το παράδειγμα του Hanlon προσφέρει το έναυσμα για να κάνουμε λόγο όχι απλά για το αποτέλεσμα της έρευνας, αλλά για τον τρόπο με τον οποίο

ο ερευνητής οδηγήθηκε σε αυτό. Στην ουσία πρόκειται για μια σειρά από βήματα, τα οποία ένας ιστορικός καλείται να ακολουθήσει. Αρχικά ορίζεται η κλίμακα παρατήρησης και επιλέγεται το εύρος της εστίασης, και έτσι, ως αποτέλεσμα, έχουμε μικρές «όψεις» της ιστορίας. Έπειτα, προκειμένου οι μελέτες αυτές να μην είναι μια απλή συλλογή αποσπασματικής καταγραφής γεγονότων και καταστάσεων, ακολουθεί η προσεκτική τους ένταξη στο πλαίσιο της μακροϊστορίας.

Για να πετύχει η παραπάνω διαδικασία, οι ιστορικοί ακολουθούν μια μεθοδολογία έρευνας, δηλαδή, για να υλοποιήσουν τον ερευνητικό τους στόχο, χρησιμοποιούν κάποια εργαλεία που τους προσφέρει η ιστορική επιστήμη. Τα εργαλεία αυτά εφαρμόζονται στα γραπτά κατάλοιπα της ιστορίας που μελετά ο ερευνητής, τις πηγές. Όσο περνάει ο καιρός, η ιστορία, όπως όλες οι επιστήμες, εξελίσσεται. Θέτει νέους στόχους, εφαρμόζει νέα εργαλεία, συνεργάζεται με νέους επιστημονικούς κλάδους και φτάνει σε συμπεράσματα που οι παλαιότεροι ερευνητές δεν μπορούσαν να φθάσουν λόγω της περιορισμένης γνώσης σχετικά με τη μεθοδολογία. Σημασία έχει και ο τρόπος που εργάζεται ένας ιστορικός πάνω στην έρευνά του, καθώς δεν πρέπει να ξεχνά να συμβουλευτεί τις πηγές –τα ιστορικά ίχνη που μας άφησαν οι άνθρωποι του παρελθόντος– και να τις ερμηνεύει.

Το βιβλίο στο οποίο αναφερόμαστε, τονίζει την ανάγκη της διεπιστημονικότητας στην ιστορική έρευνα και υπενθυμίζει ότι κατά τη μελέτη των πηγών τα πολιτισμικά όρια της ιστορίας ενός κράτους δεν συμβαδίζουν πάντοτε με τα σημερινά γεωγραφικά. Έτσι, η ιστορία της Ιταλίας μπορεί να μελετηθεί αν ακολουθήσουμε τη δράση των Ιταλών, εντός και εκτός των σημερινών συνόρων της χώρας. Παράλληλα, τμήμα της ιταλικής ιστορίας αποτελούν και οι σχέσεις που είχαν οι κάτοικοί της με άλλους λαούς, καθώς τα ιταλικά κράτη εντάσσονταν πάντα σε ένα ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο, για παράδειγμα τη Μεσόγειο, την Ευρώπη κ.λπ. Ακολουθώντας την παραπάνω σκέψη, οι ερευνητές που συνέβαλαν στη συγγραφή του βιβλίου, υπερέβησαν τα όρια μελέτης της παραδοσιακής ιταλικής ιστοριογραφίας και πρόσφεραν τις «όψεις» της ιταλικής ιστορίας ως κοινό αγαθό, το οποίο θα εμπλουτίζεται διαρκώς μέσω του δημοσίου διαλόγου των Ιταλών και μη ερευνητών.

Η δική μου παρουσίαση αφορά τρία κεφάλαια που συνάδουν με τα ερευνητικά μου ενδιαφέροντα. Το άρθρο του Alessio Sopracasa, «La formazione dei testi di natura commerciale: due esempi dalle 'tariffe' veneziane e dai manuali di mercatura», αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο σχηματίστηκαν εργαλεία που διευκόλυναν το έργο των εμπόρων, όπως οι tariffe και τα εμπορικά χειρίδια. Το άρθρο του Fabio Di Vita, «La contabilità per lo studio dei consumi nobiliari. Evidenze dalle fonti etnee (secoli XVIII-XIX)», εξετάζει τον ρόλο ενός κλάδου της οικονομικής επιστήμης, και πιο συγκεκριμένα της λογιστικής, προκειμένου να αποκτήσουμε πρόσβαση στη γνώση για τις καταναλωτικές συνήθειες των ευγενών. Το τρίτο άρθρο ανήκει στον Danilo Pedemonte, «L'oc-

chio inglese su Livorno. Gli ‘State papers foreign Tuscany’ fonte d’eccezione per monitorare flussi mercantili e dinamiche di concorrenza portuale all’insediarsi della dinastia lorenese nel Granducato di Toscana», και επεξεργάζεται το αρχαικό υλικό που περιλαμβάνεται στα βρετανικά State Papers foreign Tuscany, σε συνάρτηση με τις μεταβολές στο εμπορικό λιμάνι του Λιβόρνο. Και οι τρεις μελέτες ανήκουν στη σφαίρα της οικονομικής ιστορίας και της ιστορίας του εμπορίου. Μεθοδολογικά οι τρεις ερευνητές αξιοποιούν το ιστορικό εργαλείο της σύγκρισης, κάνοντας πρώτα την επιλογή του case study, οριοθετώντας δηλαδή το αντικείμενο της έρευνάς τους, και έπειτα τον κοινό παρονομαστή, το ερώτημα της έρευνας στο οποίο καλούνται να απαντήσουν. Ενδιαφέρον, ωστόσο, παρουσιάζει ο τρόπος με τον οποίο μεταχειρίζονται τη σύγκριση, καθώς τα άρθρα διαφέρουν μεταξύ τους αισθητά ως προς το τι καλούνται να συγκρίνουν.

Η συγγραφή τους γίνεται, επιπλέον, από σύγχρονους ακαδημαϊκούς με φρέσκες ιδέες. Και οι τρεις ερευνητές αξιοποιούν τις γραπτές πηγές με τρόπο εντελώς πρωτότυπο, συγκριτικά με παλαιότερες συναφείς προσπάθειες. Καθώς κάθε καινοτομία ενέχει έναν κίνδυνο αποτυχίας, διέκρινα πως και οι τρεις ερευνητές δικαιώθηκαν με τις επιλογές τους και απάντησαν με επιστημονικά ορθό τρόπο στα ερωτήματά τους. Κάτι τέτοιο δίνει θάρρος στους νέους μελετητές να μη φοβούνται τις νέες μεθοδολογικές προσεγγίσεις και να συνδράμουν στην εξέλιξη της σύγχρονης ιστοριογραφίας.

Ας δούμε τα παραπάνω μέσα από παραδείγματα. Ο Sopracasa στη μελέτη του εξετάζει 10 εμπορικά εγχειρίδια, κάποια διαφορετικών ειδών μεταξύ τους, με σκοπό να εντοπίσει το κοινό είδος της πληροφορίας. Υποστηρίζει ότι οι πληροφορίες που εγγράφονται στις πηγές είναι συχνά διαφορετικές, καθώς εξαρτώνται από τη χρησιμότητα της πληροφορίας και την υποκειμενική κρίση του εκάστοτε συγγραφέα. Όμως, καθώς τα εγχειρίδια αναφέρονται σε κοινή ιστορική περίοδο, γεωγραφική περιοχή και επαγγελματική δραστηριότητα – εμπορική συναλλαγή, συχνά έχουν την ίδια πηγή πληροφόρησης. Χάρη σε τούτο, με τη μέθοδο της σύγκρισης των δεδομένων ο ερευνητής εντοπίζει την κυκλοφορία της πληροφορίας και ταυτόχρονα είναι σε θέση να διορθώσει λάθη και να βελτιώσει την ορθότητα της καταγραφής. Δεν κάνει γενική ανάλυση των πηγών του, παρά επικεντρώνεται στα επιστημονικά του ερωτήματα.

Το κεφάλαιο του Di Vita για τη σικελική αριστοκρατία τον 18^ο και 19^ο αιώνα, καθώς και εκείνο του Pedemonte για το λιμάνι του Λιβόρνο στα μέσα του 18^{ου} αιώνα στηρίζονται στη δυναμική των γεγονότων και στην εξέλιξη των πραγμάτων μέσα σε καθορισμένο χρόνο. Εντοπίζουν την καινοτομία που ανιχνεύεται στη νέα εποχή σε σχέση με το άμεσο παρελθόν της. Ο Di Vita εντοπίζει το σημείο καμπής της υπό μελέτη κοινωνίας στη γενεαλογία των Σικελών ευγενών, όπου μαζί με την εποχή αλλάζουν και οι συνήθειες της οικογένειας. Ο Pedemonte εντοπίζει τις μεταβολές στην τοπική οικονομία και τον ρόλο του λιμανιού του Λιβόρνο στη μετάβαση από τη δυναστεία των Μεδίκων στους Αψβούργους.

Ας τα δούμε με τη σειρά. Ο Di Vita αξιοποιεί τις λογιστικές καταγραφές

του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, προκειμένου να αποδείξει πώς οι διατροφικές ανάγκες μιας αριστοκρατικής οικογένειας αλλάζουν. Αυτή η αλλαγή εκφράζεται με την αισθητή αύξηση των δαπανών που στοχεύουν στο να ενδυναμώσουν τη θέση της οικογένειας στο αριστοκρατικό σύστημα. Ως εκ τούτου, ο αρχηγός της οικογένειας αναλαμβάνει θέσεις κύρους στην πολιτική και «ανεβαίνει» στα μάτια της τοπικής κοινωνίας. Η νέα προσέγγιση του Di Vita έγκειται στην ανεύρεση των λογιστικών πληροφοριών, που δεν εντοπίζονται συγκεντρωμένα σε αναλυτική μορφή. Συλλέγει, λοιπόν, τις ψηφίδες της πληροφορίας μέσα από τις οικονομικές καταγραφές της οικογένειας και κάνει ποσοτικοποίηση των δεδομένων. Έτσι, το αποτέλεσμα της έρευνας δείχνει ότι η πιο σύγχρονη γενιά της αριστοκρατίας ακολουθεί τη λογική της χρηματικής δαπάνης, ώστε να αυξηθεί το κύρος της. Το κύρος της προηγούμενης γενιάς όμως βρισκόταν στη συγκέντρωση του πλούτου και στην επένδυση στη γη, προκειμένου να ενισχυθεί το οικογενειακό θησαυροφυλάκιο.

Όσον αφορά το ανήσυχο βλέμμα του Άγγλου προξένου στο Λιβόρνο, ο Pedemonte επιλέγει τη στιγμή κατά την οποία συμβαίνει η μετάβαση της εξουσίας από τους Μεδίκους στους Αψβούργους. Η καινοτομία του ερευνητή αφορά την αναζήτηση ενός εξωτερικού προσεκτικού παρατηρητή αυτών των μεταβολών, για τις οποίες εύχεται να μην επηρεάσουν τα συμφέροντά του. Πρόκειται για τη μελέτη των επιστολών που στέλνει ο Άγγλος πρόξενος. Σε αυτές παρέχονται λεπτομερείς πληροφορίες για την πολιτική και κοινωνική κατάσταση της πόλης από κάποιον που δεν εμπλέκεται άμεσα. Η νέα δυναστεία της Τοσκάνης, ο Οίκος Αψβούργων – Λωρραίνης, προχωρά σε μεταρρυθμίσεις που έχουν ως στόχο να μετατρέψουν το λιμάνι από τόπο συνάντησης της διεθνούς εμπορικής κίνησης σε δυναμικό οικονομικό κέντρο, στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων. Εφόσον τα συμφέροντα της Αγγλίας στην περιοχή είναι αρκετά και μεγάλα, ο πρόξενος παρέχει πληθώρα πληροφοριών. Από αυτές διακρίνονται όλες οι αλλαγές στην οικονομική δομή του Λιβόρνο· οι πληροφορίες αφορούν τη φορολογία, το τελωνειακό σύστημα και τις εμπορικές δραστηριότητες. Όλες αυτές οι εξελίξεις αποκτούν μεγαλύτερη βαρύτητα, καθώς δεν μελετώνται από μια γεωγραφικά περιορισμένη, τοπική προοπτική, αλλά από μια μεσογειακή που επιτρέπει μια πιο πλήρη αναπαράσταση των γεγονότων.

Κλείνοντας, θα ήθελα να συνοψίσω πως το εγχειρίδιο το οποίο παρουσιάζεται εδώ, δεν αποτελεί μόνο ένα σύνολο από νέες, χρήσιμες μελέτες, αλλά μια συλλογή παραδειγματικών περιπτώσεων που συγκλίνουν στο πώς πρέπει να εργάζεται ο ιστορικός πάνω στους ερευνητικούς του στόχους, προκειμένου να πετύχει ένα ορθά τεκμηριωμένο αποτέλεσμα.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΡΟΜΑΝΕΝΚΟ

Φοιτήτρια ΠΜΣ «Ελληνοϊταλικές Σπουδές: Ιστορία, Λογοτεχνία, Κλασική Παράδοση», Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, ΕΚΠΑ

Αποτελεί ιδιαίτερη τιμή και χαρά να μοιραστώ τις σκέψεις μου για τον τόμο *Le Fonti della storia dell'Italia preunitaria: casi di studio per la loro analisi e "valorizzazione"*⁶. Η πρώτη επαφή με τα κεφάλαια αυτού του τόμου έγινε κατά την εκπόνηση της διπλωματικής εργασίας μου στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Ελληνοϊταλικές Σπουδές: Ιστορία, Λογοτεχνία, Κλασική Παράδοση» με επιβλέποντα τον Καθηγητή του ΕΚΠΑ κύριο Γεράσιμο Δ. Παγκράτη. Η μεταπτυχιακή διπλωματική μου εργασία στηρίχθηκε σε ανέκδοτη αρχειακή μαρτυρία διοικητικής τυπολογίας με αποδέκτη τον Κυβερνήτη και Καπιτάνο της Πάργας, που απόκειται στα Ιστορικά Αρχεία της Κέρκυρας⁷.

Ο συλλογικός τόμος που παρουσιάζεται εδώ, έρχεται να καλύψει ένα σημαντικό κενό που σχετίζεται με: α) την ειδολογική ποικιλία των κειμένων και των θεματικών στα οποία αυτά αναφέρονται, β) τη δυνατότητα προσέγγισης των ποικίλων οπτικών και μεθοδολογιών που αξιοποιούνται για την επεξεργασία διαφορετικών πρωτογενών και ως επί το πλείστον αδημοσίευστων αρχειακών πηγών από έγκριτους ιστορικούς, γ) την ανάδυση νέων ιστορικών στοιχείων εντός του πρίσματος του σύγχρονου τρόπου έρευνας και των νέων δεδομένων της ιστοριογραφίας και της πρόσφατης βιβλιογραφίας.

Το κριτήριο για την επιλογή των κεφαλαίων του τόμου, τα οποία θα αναλύσω στο σύντομο κείμενο που ακολουθεί, στηρίχθηκε στην ευρέως διατυπωμένη επιστημονική αντίληψη ότι καμιά τοπική ιστορία δεν υφίσταται αποκεκομμένη από το ευρύτερο περιβάλλον, καθώς η ερμηνεία των τοπικών ιστορικών τομών και εξελίξεων οφείλει συνήθως να αναζητεί τα αίτιά τους εντός και εκτός των τοπικών ορίων⁸. Αυτή η προϋπόθεση οδηγεί στην προοπτική ένταξης κάθε μεμονωμένου τοπικού γεγονότος και διοικητικού σχήματος στον πολυποικίλο και πολυδιάσπαστο κρατικό μηχανισμό της βενετικής Μητρόπολης⁹.

6. Gerassimos D. Pagratis (επιμ.), *Le Fonti della storia dell'Italia preunitaria: casi di studio per la loro analisi e "valorizzazione"*, Αθήνα 2019.

7. ΓΑΚ, ΑΝΚ, Ενετική Διοίκηση, φάκ. 444, *Ducali, Commissioni dei Governatori di Parga, Eccellentissimo Magno, Dal 18 Maggio 1752 al 20 Luglio 1753*, Governo Veneto, φ. 1r-44v.

8. Arnold Toynbee, *A Study of History*, London 1934, σ. 17-22· Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, «Βενετική Κυριαρχία στα Ιόνια νησιά», στο Θεοδόσης Πυλαρινός (επιμ.), *Ιόνιοι Νήσοι, Ιστορία και Πολιτισμός, Περιφέρεια Ιονίων Νήσων*, Αθήνα 2007, σ. 75-95· ο ίδιος, *Οι Εκθέσεις των Βενετών Βαίλων και Προνοητών της Κέρκυρας (16^ο αιώνας)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 2008· Benjamin Arbel, «Venice's Maritime Empire in the Early Modern Period», στο Eric R. Dursteler (επιμ.), *A companion to Venetian History, 1400-1797*, Λάιντεν – Βοστώνη 2013.

9. Βλ. ενδεικτικά Χρύσα Α. Μαλτέζου, *'ire debeas in rettoem Canee'* η εντολή του δόγη της Βενετίας προς τον Ρέκτορα Χανίων, 1589, Βενετία 2002· βλ. επίσης Giovanni Cappeluzzo, *Lo statuto del podestà di Bergamo. Commissione dogale per Lorenzo Bragadin, 1559*, Centro documentazioni beni culturali, Μπέργαμο 1992· Rizzi Alessandra,

Αναλυτικότερα, η μελέτη του Mathieu Grenet, «Gouverner l'île, tenir la frontière: la relazione de Sebastiano Morosini, provéditeur extraordinaire de Leucade (1780)»¹⁰ βασίζεται σε ένα διοικητικό έγγραφο, μια ανέκδοτη έκθεση πεπραγμένων (relazione) του Morosini, που συνέταξε στο τέλος της θητείας του στο νησί της Λευκάδας (1777-1780). Ο Morosini παρουσιάζει μια ιδιότυπη σχέση ανάμεσα στον διοικούντα και τον διοικούμενο εκφράζοντας την ανησυχία του για την «καλή διακυβέρνηση» και την ευημερία του τοπικού πληθυσμού σε τέτοιο βαθμό, ώστε να προτείνει την ίδρυση σχολείου και νοσοκομείου. Η πρότασή του αναδεικνύει τη διχοτομία ανάμεσα στην ανανέωση μιας κλασικής ρητορικής, αυτήν της εξυπηρέτησης των συμφερόντων του κράτους, αλλά και της αποτροπής του «τουρκικού κινδύνου». Ένα άλλο καινοτόμο στοιχείο στην αναφορά είναι ο τρόπος που αντιμετωπίζεται η έννοια του «συνόρου» (frontière), που εμφανίζεται εδώ να οροθετεί το τμήμα του γεωγραφικού χώρου, εντός του οποίου ασκείται η διοικητική και πολιτική εξουσία του βενετικού διοικητικού κέντρου, ενώ προτάσσεται από τον Morosini η αναγκαιότητα να προστατευθεί αυτό ως ζώνη κυριαρχίας. Χρησιμοποιεί για τον σκοπό αυτό μια ιδεολογική ρητορική που απομακρύνεται από το κλασικό μοντέλο της αντιπαλότητας με τους Οθωμανούς, και προτείνει μια δυναμική προοπτική στις βενετο-οθωμανικές σχέσεις, που τείνει να ευνοεί την πολιτική απόφαση μιας ένοπλης εκχειρίδας ή ακόμη και πρακτικών συνυπαρξης στα αυτοκρατορικά σύνορα. Ο Grenet, αξιοποιώντας τα νέα στοιχεία που εντοπίζει στην πηγή που εκδίδει, τονίζει τα ψήγματα νεωτερικότητας που διακρίνει στην έκθεση πεπραγμένων του Morosini ως μορφή διαφορετικότητας στη γραφή ενός κειμένου, συχνά «κλειδωμένου» τυπολογικά στα στερεότυπα του δικού του φορμαλισμού. Ο τρόπος με τον οποίο «διαβάζεται» η πηγή από τον Grenet, μεταφέρει το μήνυμα ότι το σύνορο αντιμετωπίζεται από τον Έκτακτο Προνοητή όχι ως σημείο στο οποίο διακοπτόταν η κινητικότητα των αλλογενών πληθυσμών αλλά, αντιθέτως, ως ρυθμιστικός παράγοντας αυτής της κινητικότητας. Πρόκειται για ένα νέο στοιχείο που θα μπορούσε να λειτουργήσει ως ένα είδος μοντέλου για την εξέταση και άλλων *relazioni* αυτής της περιόδου, αντικατοπτρίζοντας όλη την εμπειρία που συσσωρεύτηκε στη διοικητική πολιτική του βενετικού κράτους μετά τον Μεσαίωνα.

Σε άλλες μελέτες του τόμου που παρουσιάζεται εδώ, γίνεται σαφές πώς συνδεόταν το διοικητικό σχήμα του βενετικού κράτους με το κύκλωμα παραγωγής και μεταφοράς της πληροφορίας στις κτήσεις στην Ανατολή. Είναι, άλλωστε, γνωστό ότι η πολιτική λογοδοσία αναζητούσε εναλλακτικούς μηχανισμούς για τη μέτρηση της αποδοτικότητας και την αξιολόγηση της δημόσιας

Le commissioni ducali ai rettori d'Istria e Dalmazia (1289-1361), Deputazione di storia Patria per Venetie, Ρώμη 2015.

10. Mathieu Grenet, «Gouverner l'île, tenir la frontière: la relazione de Sebastiano Morosini, provéditeur extraordinaire de Leucade (1780)», στο Pagratis (επιμ.), *Le Fonti della storia dell'Italia preunitaria*, σ. 209-239.

διοίκησης στον βενετοκρατούμενο χώρο, όπως η πληροφόρηση, που προερχόταν, πέραν των εκθέσεων πεπραγμένων των αξιωματούχων, από τη διοικητική αλληλογραφία των Βενετών αξιωματούχων. Ο όρος πληροφόρηση εγείρει, ωστόσο, περισσότερα του ενός ζητήματα. Ένα από αυτά αφορά το περιεχόμενο της διοικητικής-πολιτικής πληροφορίας. Ένα άλλο ζήτημα σχετίζεται με την ιεράρχηση των ειδήσεων και την αξιολόγησή τους, αλλά και με το ποιος διαχειρίζεται τις αρμοδιότητες του φορέα που μεταφέρει τη διοικητική πληροφορία.

Απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα αντλήσαμε από τις μελέτες της Monica del Rio και του Umberto Signori. Στα δύο αυτά κεφάλαια αποσαφηνίζεται ο μηχανισμός του συστήματος επικοινωνίας της διοικητικής πληροφορίας, ο οποίος στηρίζεται σε πέντε διακριτά στοιχεία: α) στην πηγή της πληροφορίας, β) στον μεταδότη, γ) στο κανάλι, δ) στον αποδέκτη και ε) στον προορισμό¹¹.

Η del Rio στη μελέτη της, «I dispacci degli ambasciatori veneziani»¹², εξετάζει τη γραφειοκρατική οργάνωση ως μορφή διοικητικής εξουσίας. Η αδιάρρηκτη σύνδεση της βενετικής δημόσιας διοίκησης με το γραφειοκρατικό σύστημα οργάνωσης των παραγόμενων εγγράφων, των *dispacci*, ένα είδος τακτικής ενημερωτικής αλληλογραφίας για στρατιωτικά, πολιτικά ή άλλα ζητήματα των Βενετών πρέσβων που στέλνονταν σε ξένες αυλές για να αναλάβουν διπλωματικά καθήκοντα, δημιουργεί καταμερισμό ευθυνών και αρμοδιοτήτων. Το νέο στοιχείο που προσφέρει η συγκεκριμένη μελέτη, πέρα από την εξαντλητική ανάλυση και την πληροφόρηση της αρχειοθέτησης αυτού του είδους της διοικητικής πηγής, είναι μια μεθοδολογική πρόταση στη διερεύνηση της εδαφικής οργάνωσης της βενετικής γραφειοκρατίας σε σχέση με τις ξένες αυλές. Αυτή η διάσταση μας επιτρέπει να αντιληφθούμε ότι ο γραφειοκρατικός μηχανισμός της δημόσιας διοίκησης υπηρετούσε την αρχή της συνέχειας και της προσαρμογής στην εξυπηρέτηση σκοπών δημοσίου συμφέροντος, εισάγοντας κάθε ξένη αυλή (Ρώμη, Παρίσι, Μαδρίτη, Κωνσταντινούπολη) στο γνωστό μεικτό σύστημα εσωτερικού και εξωτερικού ελέγχου της πληροφορίας που συναντάμε και στην Πάργα. Οι έλεγχοι αυτοί πραγματοποιούνταν από τα ανώτερα διοικητικά όργανα του Βενετικού Κράτους (Senato, Consiglio dei Dieci), ανεξάρτητα από τους φορείς στους οποίους επιβαλλόταν να συντάσσουν τις επιστολές ενημέρωσης.

Στη μελέτη του Signori, «La corrispondenza dei consoli di Venezia a Smirne tra sei e settecento»¹³, εξετάζεται η κυριαρχία της ομάδας των κρατικών προξενικών αξιωματούχων μέσα από τη σωζόμενη αλληλογραφία τους. Η αλληλογραφία των Βενετών προξένων στη Σμύρνη τον 16^ο και 17^ο αιώνα αξιοποι-

11. Claude E. Shannon, «A Mathematical Theory of Communication», *The Bell System Technical Journal* 27 (1948), σ. 379-423, 623-656.

12. Monica Del Rio, «I dispacci degli ambasciatori veneziani», στο Pagratis (επιμ.), *Le Fonti della storia dell'Italia preunitaria*, σ. 169-207.

13. Umberto Signori, «La corrispondenza dei consoli di Venezia a Smirne tra sei e Settecento», στο Pagratis (επιμ.), *Le Fonti della storia dell'Italia preunitaria*, σ. 405-409.

ήθηκε για την ανάδειξη της σχέσης ανάμεσα στα έγγραφα αυτά και στην ίδια τη σύσταση του προξενικού θεσμού. Αυτή η προοπτική έδωσε νέα σημασία στη μορφή της αρχειακής πηγής που είναι γνωστή ως *dispacci* ή *γράμματα*, και δεν μπορεί να εξαντληθεί μόνο στην επιφανειακή διατύπωση της τυχαίας συνάντησης των υπερκείμενων εξουσιών και των απαιτήσεων των προξένων, οι οποίοι αγωνίζονταν να αποκτήσουν υψηλότερο κοινωνικό κύρος μέσω του προξενικού αξιώματος. Η προξενική αλληλογραφία με τις κεντρικές βενετικές αρχές είναι δηλωτική μιας διαδικασίας προοδευτικής βελτίωσης του νομικού πλαισίου, εντός του οποίου λειτουργούσε ο προξενικός θεσμός, διαδικασία που θα διαρκούσε μέχρι την πτώση της Γαληνοτάτης. Υπό αυτήν την έννοια, τα *dispacci* προβάλλουν μια προοπτική εξέλιξης του προξενικού θεσμού και των προξενικών δικτύων που λειτουργούσαν στον οθωμανικό χώρο. Κάτι αντίστοιχο συναντήσαμε και στη χρήση των *γραμμάτων* (*lettere*) ως εργαλείου μέσω διοικητικής επικοινωνίας του Κυβερνήτη και Καπιτάνου της Πάργας με την Κέρκυρα και τη Μητρόπολη. Τα *γράμματα* (*lettere*) των ανώτερων Βενετών αξιωματούχων φαίνεται πως μετατρέπονταν σε ενεργούς κανόνες διοικητικών πρακτικών και δράσεων, και έτσι συνέβαλλαν στην εξέλιξη του θεσμικού πεδίου άσκησης της διοίκησης¹⁴.

Συμπερασματικά, από τα κεφάλαια που παρουσιάζουμε εδώ, γίνεται φανερό ότι τα κριτήρια περιοδολόγησης, οι κατηγοριοποιήσεις, οι μεθοδολογικές κατευθύνσεις και το εννοιολογικό περιβάλλον, όπως αυτά αποτυπώνονται στις συγκεκριμένες μελέτες, δεν έχουν μονοσήμαντο χαρακτήρα, αλλά επιδέχονται περισσότερες από μία αναγνώσεις από τους ερευνητές, ανάλογα με τα ερευνητικά τους ενδιαφέροντα και τη θεωρητική τους προετοιμασία. Παρόλο, τέλος, που τα κεφάλαια είναι εστιασμένα στην εξέταση ιστορικών στιγμών των ιταλικών προ-ενωτικών κρατών ως ξεχωριστές εδαφικές περιπτώσιολογικές μελέτες διαφορετικών θεματικών πεδίων, διευκόλυναν σημαντικά την εξαγωγή απαντήσεων σε σημαντικά ερωτήματα γενικότερου πρακτικού και θεωρητικού προβληματισμού: ποιες αρχειακές πηγές μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε στην ιστορία της διοίκησης, πώς κατανεμόταν η διοικητική εξουσία, ποια κοινωνική κατηγορία έλεγχε τον τοπικό διοικητικό μηχανισμό, πού στηριζόταν η νομιμότητα αυτής της εξουσίας και ποιες πρακτικές εφαρμόζονταν σε γραφειοκρατικό και πληροφοριακό επίπεδο, ώστε να εξασφαλίζεται η μεγαλύτερη δυνατή επιτυχία του διοικητικού σχήματος;

ΔΗΜΗΤΡΑ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

*Υποψήφια Διδάκτωρ Ιστορίας του Βενετοκρατούμενου Ελληνισμού,
Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, ΕΚΠΑ*

14. ΓΑΚ, ANK, Ενετική διοίκηση, φάκ. 444, φ. 8r-v, 10r, 13v, 16r-v, 22r-v, 23r-v, 25v, 27r, 34v, 35r, 36v, 37v, 40r, 42r-v.

Έχοντας ως αφηγήρια τους προβληματισμούς που έχω αναπτύξει κατά την εκπόνηση της μεταπτυχιακής διπλωματικής εργασίας μου, που αφορά την ιστορία της Καθολικής Εκκλησίας στην Πελοπόννησο τον 17^ο και 18^ο αιώνα, επέλεξα να παρουσιάσω τρία από τα κεφάλαια του τόμου, που σχετίζονται με τις θεματικές της θρησκευτικής ιστορίας και ειδικότερα με τη διοικητική οργάνωση της Εκκλησίας, τις καθολικές ιεραποστολές και τη λειτουργία της Ιεράς Εξέτασης. Πρόκειται για τις μελέτες της Angela Falcetta, «I 'Greci' d'Italia nei documenti vaticani: per una storia connessa sulla costruzione dei confini confessionali nel Mediterraneo moderno», του Γιώργου Πλακωτού, «Reading Inquisition Documents from the Perspective of Cultural History: Some Venetian Examples» και του Στάθη Μπίρταχα, «Religious dissent and its repression in Venice's Maritime State: the case of Cyprus (mid-sixteenth century)».

Η Falcetta, διδάκτωρ Ιστορίας του Πανεπιστημίου της Πάδοβας, εξετάζει τις αμφίδρομες ιστορικές και διαπολιτισμικές σχέσεις μεταξύ της Ελλάδας και της Ιταλίας μέσα από τα αρχεία του Βατικανού. Πρόκειται αναμφίβολα για μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα μελέτη, χρήσιμη στους ερευνητές, καθώς τα αρχειακά τεκμήρια που βρίσκονται στα αρχεία της Propaganda Fide (Ρώμης), συνθέτουν μια πολύτιμη πηγή για την ιστορία της ιταλικής χερσονήσου κατά τη διάρκεια της πρώιμης νεωτερικότητας. Ειδικότερα, οι εκθέσεις των μισσιοναρίων αναφέρονται σε πρόσωπα, κοινότητες, ταξίδια και συνδέσεις που επιτρέπουν μια παγκόσμια και διαπολιτισμική προσέγγιση στους ιστορικούς χώρους, αφού μέσα από τις λεπτομέρειες αναδεικνύονται ποικίλες πραγματικότητες.

Η συγκεκριμένη μελέτη αποτελεί μία από τις πολλές που έχουν βασιστεί στην αξιοποίηση του εν λόγω αρχείου. Το ειδικό ενδιαφέρον της ερευνητριας στρέφεται στην ανάδειξη πλευρών της ιστορικής πραγματικότητας της ιταλικής χερσονήσου μέσα από την αξιοποίηση προσεγγίσεων ανθρωπολογικού και διαπολιτισμικού χαρακτήρα. Η συνάντηση της δυτικής κουλτούρας με τους τοπικούς πληθυσμούς της Μεσογείου και ειδικότερα της ιταλικής χερσονήσου, όπου ζούσαν Ελληνορθόδοξοι, συνάντηση που πραγματοποιείται στο πλαίσιο των ιεραποστολών, μας δίνει έγκυρες πληροφορίες για ζητήματα κοινωνίας, οικονομίας και πολιτικής.

Τα διοικητικά έγγραφα που παράγονταν στο πλαίσιο λειτουργίας της Propaganda Fide, της υπηρεσίας που συντόνιζε τις καθολικές ιεραποστολές σε διεθνές επίπεδο και επιχειρούσε να εισαγάγει μια θρησκεία «ενιαίας» μορφής, απηγούν κοινά αποδεκτές αλήθειες και αντιλήψεις που εμφορούνταν από το πνεύμα της Συνόδου του Τρέντο και τις αξίες που αυτή καλλιέργησε στον χώρο της Καθολικής Εκκλησίας, αξίες τις οποίες προφανώς μοιράζονταν και οι συντάκτες τους. Πηγές αυτού του είδους είναι δυνατό να λειτουργήσουν και ως ένα είδος φίλτρου, μέσα από το οποίο οι συντάκτες των εγγράφων έβλεπαν τις τοπικές πραγματικότητες. Τα εργαλεία που επιτρέπουν στον ιστορικό ερευνητή να αξιοποιήσει έναν αρχειακό πλούτο που φωτίζει ορισμένους από τους κεντρικούς άξονες της θρησκευτικής ιστορίας της ιταλικής χερσονήσου,

είναι η κριτική των πηγών, η ένταξη της πληροφόρησης στο πλαίσιο παραγωγής και αναφοράς της, και η ιστορικοποίησή της.

Η Falcetta στη μελέτη της προσεγγίζει τις πηγές της με διαφορετικό τρόπο, σε σχέση με προγενέστερες μελέτες, καθώς εντάσσει το αντικείμενο της έρευνάς της, τις καθολικές ιεραποστολές, στο πλαίσιο των διαπολιτισμικών σχέσεων (Oriente greco – Occidente latino). Εκκινεί τη μελέτη της από την εγκατάσταση των Βυζαντινών στην πρώιμη νεότερη Ιταλία και την επακόλουθη μετατροπή της χερσονήσου σε έναν τόπο προσηλυτισμού των Βυζαντινών στον καθολικισμό. Οι πηγές που αφορούν τους Ελληνορθόδοξους της Ιταλίας, τους λεγόμενους *Italogreci*, διαφωτίζουν τις σχέσεις μεταξύ των Ελλήνων της Διασποράς και της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, αλλά και τις πολλαπλές διασυνδέσεις της καθολικής Δύσης με την ορθόδοξη Ανατολή σε όλη τη Μεσόγειο. Η ανάλυση αυτών των συνδέσεων μας δίνει μια νέα εικόνα για την ιταλική χερσόνησο και τη Μεσόγειο των πρώιμων νεότερων χρόνων και ένα νέο περιεχόμενο για τις θρησκευτικές ταυτότητες που λειτουργούσαν με τρόπο που υπερέβαινε τα εθνικά, κρατικά και πολιτισμικά όρια.

Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς το 1453 και τη δημιουργία μιας νέας αυτοκρατορικής δομής στην ανατολική Μεσόγειο, οι σχέσεις μεταξύ της λατινικής Δύσης και της οθωμανικής Ανατολής εντάχθηκαν σε διαφορετικό πλαίσιο. Οι πόλεμοι που σχετίζονται με την οθωμανική προέλαση στα Βαλκάνια και την ανατολική Μεσόγειο, θα προκαλούσαν τις συνεχείς μεταναστεύσεις ορθοδόξων προς την ιταλική χερσόνησο. Σε αυτό το χρονικό διάστημα οι Έλληνες έμποροι θα αναλάμβαναν ενεργότερο ρόλο στις συναλλαγές μεταξύ ανατολικομεσογειακών και δυτικοευρωπαϊκών αγορών. Μέχρι τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, στην ιταλική χερσόνησο βρίσκονταν τα κύρια λιμάνια του διεθνούς εμπορίου, τα οποία χρησιμοποιούσαν οι Ελληνορθόδοξοι της Ανατολής που ταξίδευαν ή εγκαθίσταντο σε καθολικές επικράτειες.

Ο Γιώργος Πλακωτός, Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, στη δεύτερη μελέτη, που σχολιάζεται εδώ, αξιοποιεί πηγές της Ιεράς Εξέτασης, οι οποίες αναφέρονται στη συγκρότηση ταυτοτήτων και μας επιτρέπουν να αναπαραστήσουμε μια σειρά από διαδικασίες κοινωνικών, πολιτισμικών και θρησκευτικών ζυμώσεων. Ο συγγραφέας, υιοθετώντας μια μεθοδολογία που πλησιάζει αρκετά σε εκείνη της Falcetta, επεξεργάζεται τις πηγές του υπό το πρίσμα της πολιτισμικής ιστορίας, ενώ, παράλληλα, επιχειρεί να απαντήσει στο θεμελιώδες ερώτημα αν η αίρεση προϋπήρχε της πράξης που την κατέστειλε, ή, με άλλα λόγια, με ποιον τρόπο μια παραβατική πράξη διαμορφώνεται, τεκμηριώνεται, ποινικοποιείται και αρχειοθετείται. Αξιοποιώντας ο συγγραφέας παραδείγματα από τη βενετική Ιερά Εξέταση, επικεντρώνεται στον προσηλυτισμό και ειδικότερα σε υποθέσεις εβραίων και περιπτώσεις συμβιβασμού με την Καθολική Εκκλησία.

Από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα η Ιερά Εξέταση θα ασχολούνταν ολοένα και περισσότερο με περιπτώσεις θρησκευτικών μεταστροφών μουσουλμάνων,

προτεσταντών και καλβινιστών. Αυτές οι περιπτώσεις έχουν τεκμηριωθεί δικαστικά ως καταθέσεις που παρήχθησαν κατά τη διάρκεια μιας «αυθόρμητης εμφάνισης» του προσώπου που επιθυμούσε να αλλάξει το θρησκευμά του. Για την Ιερά Εξέταση ήταν σημαντικό οι συμβιβασμοί να γίνονται εντελώς ελεύθερα και αυθόρμητα, και να καταγράφονται ως αφηγήσεις σε πρώτο πρόσωπο. Η κατά τον συγγραφέα «αυθόρμητη εμφάνιση» ήταν κυρίως μια δικαστική κατασκευή που εξίσωνε την ανακριτική πρακτική με την εξομολόγηση. Η καθολική τελετουργική πρακτική εμφανιζόταν να εμπνέει την αλλαγή θρησκευάτος και επιπλέον να οδηγεί σε μια νέα ζωή με τη διακοπή των παλιών διαπροσωπικών σχέσεων, φιλικών και συγγενικών. Μέσω, λοιπόν, αυτής της καθολικής πολιτισμικής πρακτικής σηματοδοτήθηκε η μετάβαση από την οικογένεια και τους συγγενείς σε μια νέα ιερή κοινότητα.

Στην τρίτη μελέτη που παρουσιάζεται εδώ, ο Στάθης Μπίρταχας, Μόνιμος Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, εξετάζει τις δραστηριότητες της Ρωμαϊκής Ιεράς Εξέτασης στη βενετική Κύπρο. Παρουσιάζει, συγκεκριμένα, περιπτώσεις συλλήψεων ή καταγγελιών στο βενετικό Ιερό Γραφείο Κυπρίων θρησκευτικών αντιφρονούντων ή γενικά ατόμων που ζούσαν στο νησί και επιδείκνυαν παραβατική συμπεριφορά σε θέματα πίστης στα τελευταία 25 χρόνια βενετικής κυριαρχίας στην Κύπρο, δηλαδή από τη δεκαετία κατά την οποία η Ρωμαϊκή Εξέταση ιδρύθηκε στο βενετικό κράτος, μέχρι την κατάκτηση της Κύπρου από τους Οθωμανούς (1544-1571). Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι αυτή η περίοδος συμπίπτει με την εντατικοποίηση των διώξεων για υιοθέτηση ή διάδοση πεποιθήσεων που σχετίζονταν με τη Μεταρρύθμιση γενικά στο βενετικό κράτος και ειδικότερα στην πόλη της Βενετίας, η οποία ορθώς θεωρείται ως «η είσοδος των ιδεών της Μεταρρύθμισης» στην ιταλική χερσόνησο. Εκτός από τον ορισμό των αποκλινοσών ιδεών που υποστηρίζονταν ή διαδίδονταν από τους κατηγορούμενους, και τις παραβατικές πρακτικές τους, τα κύρια ζητήματα που ερευνώνται σε αυτό το κεφάλαιο, είναι ο ρόλος και οι πολιτικές των κρατικών αρχών σχετικά με τη θρησκευτική διαφωνία και την καταστολή της, καθώς και η υποδοχή της Ρωμαϊκής Ιεράς Εξέτασης από την τοπική κοινωνία.

Τα αδικήματα που διαπράχθηκαν πριν από την ίδρυση της Ρωμαϊκής Ιεράς Εξέτασης, σχετίζονται αποκλειστικά με την υποστήριξη ή διάδοση των ιδεών της Μεταρρύθμισης. Οι κατηγορούμενοι στην πλειονότητά τους ανήκαν στην τοπική αριστοκρατία, με τον κεντρικό ρόλο να κατέχεται από τον Ambrogio Cavalli, τοποτηρητή (βικάριο) του Andrea Centani, Καθολικού Επισκόπου Λεμεσού, ο οποίος είχε επίσης μνηθεί στις διδασκαλίες της Μεταρρύθμισης.

Στην περίπτωση της οικογένειας των Συγκλητικών, εξετάζονται οι εναντίον τους καταθέσεις από διάφορα πρόσωπα της τοπικής κοινωνίας. Η οικογένεια αυτή εντοπίζεται συχνά σε επίσημες βενετσιάνικες πηγές ως απόγονοι γνωστών αριστοκρατικών οικογενειών, καθώς ζούσαν μεταξύ Κύπρου και Βενετίας ή διέμεναν μόνιμα στη Μητρόπολη για επαγγελματικούς ή προσωπι-

κούς λόγους. Η κοινωνική θέση της οικογένειας είναι πιθανό να προκάλεσε τις εναντίον τους κατηγορίες αλλά και τη διαχείρισή τους από τις βενετικές αρχές για μια σειρά από λόγους που σχετίζονται με ταξική αλληλεγγύη, με τον φόβο ανατροπής της καθιερωμένης τάξης πραγμάτων αλλά και με πιθανούς ανταγωνισμούς ανάμεσα στους ευγενείς του νησιού, μετατρέποντας έτσι τη Ρωμαϊκή Ιερά Εξέταση από μηχανισμό συμμόρφωσης σε πεδίο επίλυσης διαφορών τοπικού χαρακτήρα.

Συμπερασματικά, οι περιπτώσεις προσώπων που ερευνά εδώ ο συγγραφέας, αντιπροσωπεύουν με έντονο τρόπο το αμφίδρομο ταξίδι ανθρώπων, ιδεών και κειμένων μεταξύ της Κύπρου και της ιταλικής χερσονήσου.

Κλείνοντας την παρουσίαση αυτή, από τη θέση του αποδέκτη και χρήστη αυτού του τόμου θα ήθελα να τονίσω τη σπουδαιότητα των τριών παραπάνω κειμένων που με βοήθησαν να κατανοήσω τους τρόπους αξιοποίησης των πηγών της ιταλικής ιστορίας, την ένταξη της πληροφόρησης στο ειδικό και το γενικό της πλαίσιο, καθώς και τις ιστοριογραφικές διαδρομές των μεθοδολογιών με τις οποίες έγινε η προσέγγιση των πηγών σε αυτά τα τρία κεφάλαια.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΛΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

Φοιτητής ΠΜΣ «Ελληνοϊταλικές Σπουδές: Ιστορία, Λογοτεχνία, Κλασική Παράδοση», Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, ΕΚΠΑ

Το Σεμινάριο Ιταλικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας αποτελεί, από το 2016, οργανικό κομμάτι του Προγράμματος Σπουδών του Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΕΚΠΑ, τόσο σε προπτυχιακό όσο και σε μεταπτυχιακό επίπεδο. Μέσω κύκλων συναντήσεων ανιχνεύονται οι νέες ιστοριογραφικές τάσεις, η διδακτική και η μελέτη των πηγών της ιταλικής ιστορίας αλλά και η επίδραση του ιταλικού πολιτισμού στους λαούς της Μεσογείου και της Ευρώπης. Το εγχείρημα αγκαλιάστηκε από την πρώτη στιγμή με μεγάλο ενδιαφέρον από τους σπουδαστές κυρίως λόγω του εύρους των παρουσιαζόμενων επιστημονικών και ερευνητικών θεματικών από καταξιωμένους στον τομέα τους επιστήμονες και ιστορικούς.

Η συγκέντρωση και έκδοση όλων αυτών των ερευνητικών εργασιών στον τόμο *Le fonti della storia dell'Italia preunitaria: casi di studio per la loro analisi e "valorizzazione"*, σε επιμέλεια του Γεράσιμου Δ. Παγκράτη, ολοκληρώνει με τον καλύτερο τρόπο αυτό το εγχείρημα, προσφέροντας στους νέους επιστήμονες ένα πολύτιμο μεθοδολογικό εργαλείο προσέγγισης και ανάλυσης των ιστορικών πηγών μέσα από παραδείγματα που αντλούνται από ένα μεγάλο εύρος θεματικών και από μια πλατιά περίοδο της ιταλικής ιστορίας.

Εδώ θα παρουσιάσουμε δύο κεφάλαια του τόμου που πραγματεύονται

ζητήματα της ιστορίας των γυναικών και του φύλου. Πρόκειται για τις μελέτες: «“Questa opera, la quale parla della eccellenza delle donne”: The Perfect Woman, the Male Self and Other Gender Paradoxes in the Italian Renaissance» της ιστορικού, Επίκουρης Καθηγήτριας στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας Ανδρονίκης Διαλέτη, και «*Essai sur le caractère les mœurs et l’esprit des femmes dans le différens siècles*, l’opera di Antoine Leonard Thomas, tentativo ante-litteram di una prima storia sulle donne, e la rivoluzione scientifica nell’ Italia moderna», της διδάκτορος του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ Μαρίας-Κωνσταντίνας Λεοντσίνη.

Και τα δύο κείμενα εντάσσονται στο πεδίο των λεγόμενων σπουδών φύλου (gender studies), ένα επιστημονικό πεδίο που ξεκινάει να αναδύεται κατά τις δεκαετίες του 1970 και 1980, όταν η φεμινιστική θεωρία και η φεμινιστική κριτική στις θετικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, τις κοινωνικές θεωρίες και τις παγιωμένες ιστοριογραφικές θεωρήσεις ανέδειξαν τα έμφυλα, ταξικά και φυλετικά στερεότυπα που καθόριζαν την επιστημονική πρακτική. Συγχρόνως, αμφισβήτησαν την ηγεμονικότητα του ανδρικού ιστορικού λόγου, στον οποίο κατά κανόνα η γυναίκα αποσιωπούταν τόσο ως υποκείμενο όσο και ως αντικείμενο της ανθρωπολογικής και ιστορικής έρευνας¹⁵. Στο πλαίσιο αυτό, της κριτικής αναστοχαστικής επιστημονικής ανάλυσης, «ανακαλύπτεται» ή επαναμελετάται ένας παραγκωνισμένος όγκος πηγών και κειμένων, προκειμένου να δοθεί ιστορική φωνή στο γυναικείο υποκείμενο¹⁶.

Η μελέτη της Διαλέτη εξετάζει ενδελεχώς τη γραμματεία που έχει ως θέμα «τη φύση και τη θέση των γυναικών», μια γραμματεία που εμφανίστηκε στον ιταλικό χώρο ανάμεσα στον 15^ο και τον 17^ο αιώνα. Πρόκειται για μια σειρά από κείμενα κυρίως λογοτεχνικού ή δοκιμιακού χαρακτήρα. Τα κείμενα αυτά είναι γραμμένα στη δημόδη ιταλική και εντάσσονται στη λεγόμενη «αντιπαράθεση για τις γυναίκες», για την ακρίβεια «querelle des femmes», που είναι ο γαλλικός όρος τον οποίο υιοθέτησε η επιστημονική κοινότητα για να περιγράψει αυτή τη λογοτεχνική διαμάχη που έλαβε χώρα τη συγκεκριμένη περίοδο. Η διαμάχη αυτή αφορούσε τη γυναικεία φύση, τις ικανότητες των γυναικών, το αν πρέπει να τους επιτρέπεται να σπουδάζουν, να μελετούν, να γράφουν, να διοικούν κ.λπ., όπως οι άνδρες. Στα έργα αυτά, τα οποία είναι γραμμένα είτε από γυναίκες συγγραφείς είτε από άνδρες, διατυπώνεται μια σειρά από

15. Αθηνά Αθανασίου, «Gender trouble: Η φεμινιστική θεωρία και πολιτική μετά την αποδόμηση της ταυτότητας», *Σύγχρονα Θέματα* 94 (2006), σ. 62-71.

16. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το φύλο στην ιστορία και στην ιστοριογραφία, βλ. Γλαύκη Γκότση – Ανδρονίκη Διαλέτη – Ελένη Φουρναράκη (επιμ.), *Το φύλο στην Ιστορία*, Αθήνα 2015· Έφη Αβδελά, «Το φύλο στην ιστοριογραφία: Ένα δυο πράγματα που ξέρω γι’ αυτό», *Σύγχρονα Θέματα* 94 (2006), σ. 38-42· Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, «Το φύλο στην ανθρωπολογία (και την ιστοριογραφία): ορισμένες γνωστικές και μεθοδολογικές προεκτάσεις», *Μνήμων* 19 (1997), σ. 201-210.

θέσεις «φιλογυνικές» ή «μισογυνικές», που καταμαρτυρούν το ζυγρό ενδι-αφέρον για το φύλο, σε σχέση με την παραγωγή επιστημονικής, ηθικής και πολιτικής γνώσης, την περίοδο της Αναγέννησης. Η διαμάχη αυτή επεκτάθηκε σε πληθώρα συζητήσεων και διαλέξεων που έλαβαν χώρα σε σαλόνια, αυλές και λογοτεχνικές ακαδημίες. Αν και συχνά και με ασαφή τρόπο συμπερι-λαμβάνονται στην εν λόγω γραμματεία έργα ευρύτερης θεματολογίας, όπως εκπαιδευτικά εγχειρίδια για τις γυναίκες ή νεοπλατωνικά κείμενα για τη φι-λοσοφία του έρωτα, οι ποικίλες λογοτεχνικές αναπαραστάσεις της γυναίκας, που ξεκινούσαν από τη σεμνή παρθένα και αφοσιωμένη σύζυγο και έφταναν στη ρωμαλέα αμαζόνα, αναδεικνύουν την πολυσχιδή και αμφίσημη, συχνά, πρόσληψη και επεξεργασία της έννοιας του φύλου στην υπό εξέταση περίοδο.

Η ιστορικός δεν προχωρά σε εύκολα συμπεράσματα και ταξινομήσεις, αλλά μέσα από ένα πλήθος αντιπροσωπευτικών αποσπασμάτων και αναλύ-σεων τους εντάσσει αυτά τα κείμενα στο κοινωνικοπολιτικό γίγνεσθαι της περιόδου, εξετάζει τις διαφορετικές ιστοριογραφικές προσεγγίσεις τους και επισημαίνει εύστοχα τις διαφορετικές προσλήψεις και αναπαραστάσεις της θηλυκότητας, που καθορίστηκαν από σημαντικά γεγονότα. Αναλυτικότερα το-νίζει την επίδραση της Προτεσταντικής Μεταρρύθμισης, που προώθησε κριτι-κότερες και εναλλακτικές αναγνώσεις της Βίβλου και των Γραφών, κλονίζο-ντας τα κυρίαρχα θεολογικά αφηγήματα της ανδρικής υπεροχής, επισημαίνει την καθοριστική συμβολή των γεωγραφικών ανακαλύψεων και τη γνωριμία των Ευρωπαίων με πολιτισμούς όπου η θέση της γυναίκας ήταν διαφορετική, και δείχνει πώς η πρόοδος της ιατρικής και της ανατομίας αμφισβήτησαν ακόμη και την αριστοτελική αυθεντία που θεωρούσε τη γυναίκα κατώτερη και υποτελή στον άνδρα.

Η Διαλέτη συνομιλώντας με τη σύγχρονη βιβλιογραφία και ανιχνεύοντας τις διαφορετικές ιστοριογραφικές προσεγγίσεις τής εν λόγω γραμματείας, θέ-τει μια σειρά από προβληματισμούς:

- Πώς προσεγγίζει ο σύγχρονος ιστορικός το παράδοξο της συγγραφής αυτών των κειμένων σε ένα κοινωνικό περιβάλλον που ανδροκρατείται σε όλους τους τομείς;
- Με ποιον τρόπο θα ξεπεραστούν τα ερμηνευτικά διλήμματα «ειλικρί-νεια ή ρητορική», που σχηματοποίησαν την παρελθούσα ιστοριογραφία λαμβάνοντας υπόψιν πως στην αναγεννησιακή κουλτούρα συχνά η αλή-θεια δεν διακρινόταν από τη ρητορική;
- Πώς λειτούργησε το ιπποτικό ιδεώδες και η αβροφροσύνη προς τις γυ-ναίκες ως σημάδι ανδρικής υπεροχής, πνευματικής ανωτερότητας και πολιτισμένων τρόπων και πώς κατέληξε να αποτελεί κοινωνικό status στα τέλη του 16^{ου} και στις αρχές του 17^{ου} αιώνα;
- Το σώμα αυτών των κειμένων αποτέλεσε πρόδρομο του σύγχρονου φε-μινισμού, όπως έχει συχνά υποστηριχθεί, ή πρόκειται για ανιστορική άποψη;

- Αποκωδικοποιώντας τα παράδοξα και τις αντιφάσεις της εν λόγω γραμματείας, πώς ανιχνεύεται η διαμόρφωση μιας ιδεατής θηλυκότητας στο ουμανιστικό φαντασιακό αλλά και σε ποιον βαθμό αυτά τα κείμενα αποτέλεσαν πεδίο συγκρότησης και του ανδρικού υποκειμένου;

Η ιστορικός συμπεραίνει πως παρ' όλες τις αντιφάσεις που εμφανίζονται στην «αντιπαράθεση για τις γυναίκες», το φύλο ως μια οργανωμένη αρχή εξουσίας στην Αναγέννηση παρέμεινε κυρίαρχα συνδεδεμένο με την ανδρική ηγεμονία στον δημόσιο βίο, την κοινωνική και την οικογενειακή ζωή.

Η μελέτη της ιστορικού Μαρίας-Κωνσταντίνας Λεοντσίνη, εκκινώντας από το έργο του Γάλλου διανοούμενου Antoine Leonard Thomas, με τίτλο *Essai sur le caractère les mœurs et l'esprit des femmes dans le différents siècles*, που εκδόθηκε στο Παρίσι το 1772, και τη διάδοσή του μέσω μεταφράσεων στην Ευρώπη και κυρίως στην Ιταλία τον 18^ο αιώνα, εξερευνά τις διαφορετικές όψεις του «γυναικείου ζητήματος» στην πρώιμη νεότερη Ιταλία, όπως αυτό αναδύθηκε μέσα από την «αντιπαράθεση για τις γυναίκες».

Η ιστορικός μελετά τις διαφορετικές λογοτεχνικές εκφράσεις των κατανοήσεων και μικροκατανοήσεων του φύλου, της γυναικείας φύσης, της διαμόρφωσης του εαυτού και του άλλου, όπως εμφανίζονται στο έργο του Thomas, ο οποίος κατ' ουσίαν συνθέτει μια ante-litteram ιστορία των γυναικών από την αρχαιότητα έως την εποχή του, χωρίς, ωστόσο, να συμβάλλει με νέες ιδέες ή προτάσεις που να κινούνται στην κατεύθυνση της βελτίωσης της θέσης της γυναίκας.

Στη συνέχεια εξετάζεται η διάδοση του έργου του Thomas και περιγράφεται η μεταφραστική και εκδοτική πορεία του. Πιο συγκεκριμένα, στις διαφορετικές μεταφράσεις και εκδόσεις του έργου εμφανίζονται προσθήκες, τροποποιήσεις και σχολιασμοί, που στόχο έχουν είτε να το καταστήσουν προσιτότερο στο αναγνωστικό κοινό είτε να περάσουν διαφορετικές απόψεις, όπως συνέβη, για παράδειγμα, στην πρώτη ιταλική μετάφραση, όπου ο εκδότης και μεταφραστής του έργου ενσωματώνει ένα «μισογυνικό» σημείωμα.

Στη μελέτη της Λεοντσίνη αναλύεται, επιπλέον, η ενδεχόμενη αντίληψη της Ιταλίδας γυναίκας ως «της άλλης», της καλλιεργημένης γυναίκας που συμμετείχε ενεργά στην επιστημονική επανάσταση, όπως αυτή επέδρασε στον ιταλικό χώρο. Παράλληλα, και σε συνάρτηση με την αντίληψη «του άλλου» και των διαδικασιών του αυτοκαθορισμού και του ετεροκαθορισμού, σχηματοποιείται σταδιακά η ευρωπαϊκή ταυτότητα, μέσα από συγκρίσεις με άλλους λαούς και πολιτισμούς.

Η Λεοντσίνη εντάσσει το έργο του Thomas στην «αντιπαράθεση για τις γυναίκες» και το μελετά κριτικά, ενώ, παράλληλα, εξετάζει την ιστοριογραφική επαναπροσέγγιση του γυναικείου ζητήματος και της γυναικείας δραστηριότητας, που και μέσα από τη μελέτη αυτής της γραμματείας θέτει νέα ερωτήματα και προτείνει νέες μεθοδολογικές κατευθύνσεις.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε πως και στις δύο μελέτες που παρουσιά-

σαμε συνοπτικά εδώ, αποτυπώνεται γλαφυρά το πλήθος των παραμέτρων που είναι δυνατόν να υπεισέρχονται στην κατανόηση και την ερμηνευτική προσέγγιση τέτοιου είδους κειμένων αλλά και της λογοτεχνίας γενικότερα, ως ιστορικής πηγής. Στο πλαίσιο της γραμματείας που εντάσσεται στο “querelle de femmes” συναντάμε κείμενα που γράφτηκαν καθ’ υπαγόρευση ή κατόπιν παραγγελίας ευγενών, έργα αφιερωμένα σε ισχυρές γυναίκες από συγγραφείς που εργάζονταν στις αυλές τους, κείμενα που χρηματοδοτήθηκαν από γυναίκες πάτρονες, μεταφρασμένα έργα με προσθήκες ή τροποποιήσεις, κ.ά. Όλα αυτά τα δεδομένα νοηματοδοτούν κάθε φορά διαφορετικά τα προς εξέταση κείμενα και καθιστούν τη δουλειά του ερευνητή εξαιρετικά πολύπλοκη και συνάμα γοητευτική.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΑΛΑΡΑ

Φοιτήτρια ΠΜΣ «Ελληνοϊταλικές Σπουδές: Ιστορία, Λογοτεχνία, Κλασική Παράδοση», Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, ΕΚΠΑ

Αγαπητές και αγαπητοί συνάδελφοι, αγαπητές φοιτήτριες και αγαπητοί φοιτητές, κυρίες και κύριοι, δεν μπορώ παρά να εκφράσω τη συγκίνησή μου για όσα ακούστηκαν από δύο αγαπητούς φίλους και εξαιρετικούς ιστορικούς, την κ. Μαρία-Χριστίνα Χατζηγιωάννου, επικεφαλής σήμερα του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, και τον κ. Χαράλαμπο Γάσπαρη, Διευθυντή Ερευνών του ίδιου Ινστιτούτου. Η συμμετοχή σας είναι μεγάλη τιμή για όλους όσοι εργάστηκαν για τη συγκρότηση αυτού του τόμου, όχι μόνο για την ποιότητά σας, αλλά και γιατί έχετε εργαστεί με μεγάλη επιτυχία στη μεθοδική αξιοποίηση πολλών και διαφορετικών ειδών πηγών για την ιστορία τόσο της Ιταλίας στον δρόμο προς την παλιγγενεσία της όσο και των κτήσεων ενός προ-ενωτικού ιταλικού κράτους στην ανατολική Μεσόγειο, της Βενετικής Δημοκρατίας.

Οφείλω, επίσης, να εκφράσω την ικανοποίησή μου, γιατί υιοθετήσαμε στη σημερινή παρουσίαση την ιδέα που είχε συλλάβει η Μ.-Χ. Χατζηγιωάννου για την ενεργοποίηση μεταπτυχιακών φοιτητών και υποψηφίων διδακτόρων σε αυτήν τη διαδικασία, και βεβαίως γιατί αυτή η ιδέα φρονώ ότι δικαιώθηκε πλήρως. Παναγιώτη, Κατερίνα, Δήμητρα, Γιάννη, Γεωργία, ήσασταν όλοι εξαιρετικοί απόψε.

Θα συμφωνήσει, πιστεύω, μαζί μου και η καλή συνάδελφος Ρουμπίνη Δημοπούλου που διαχειρίστηκε με μεγάλη επιτυχία τον συντονισμό της σημερινής βραδιάς. Άλλωστε, οι περισσότεροι από τους μεταπτυχιακούς φοιτητές μας διδάχθηκαν από την κυρία Δημοπούλου τη μεσαιωνική λατινική, τη λατινική λογοτεχνία του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης, και, ειδικότερα, την περιη-

γητική λογοτεχνία, πεδία που προσφέρουν πολύτιμα εφόδια στους ιστορικούς της υστερομεσαιωνικής Ιταλίας.

Εγώ προφανώς από τη θέση μου δεν θα αναφερθώ στο περιεχόμενο του βιβλίου. Το έκαναν ήδη με εξαιρετικό τρόπο οι προλαλήσαντες. Θα ήθελα, ωστόσο, να σας συστήσω κατά κάποιον τρόπο τον χώρο όπου γεννήθηκε ο τόμος, το Τμήμα μας, σε όσους τουλάχιστον δεν τον γνωρίζουν.

Το Τμήμα μας ιδρύθηκε στη σημερινή του μορφή τον Σεπτέμβριο του 2010. Πριν από αυτήν την ημερομηνία, και από το 1999, η Ιταλική Γλώσσα και Φιλολογία υπήρξε κατεύθυνση στο ενιαίο Τμήμα Ιταλικής και Ισπανικής Γλώσσας και Φιλολογίας. Μαθήματα ιταλικής λογοτεχνίας διδάσκονται, βέβαια, στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ήδη από το 1933, από τον τότε Υφηγητή του Πανεπιστημίου της Πίζας Vincenzo Biagi, και από το 1958, οπότε δημιουργήθηκε λεκτοράτο Ιταλικής Γλώσσας, σχεδόν αδιάκοπα. Το Τμήμα μας σήμερα (δεδομένα Σεπτεμβρίου 2020) έχει 860 προπτυχιακούς φοιτητές, 103 μεταπτυχιακούς φοιτητές, 44 υποψηφίους διδάκτορες και 5 μεταδιδακτορικούς ερευνητές. Έχει επίσης 15 διδάσκοντες (12 μέλη ΔΕΠ, 2 μέλη ΕΕΠ, 1 μέλος ΕΔΙΠ) καθώς και 1 μέλος ΕΤΕΠ. Προσφέρει από ένα πρόγραμμα σπουδών σε κάθε κύκλο: προπτυχιακό, μεταπτυχιακό, διδακτορικό και μεταδιδακτορική έρευνα.

Είναι πραγματικά ιδιαίτερη η σημερινή βραδιά για το Σεμινάριο Ιταλικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας, που μετά από τέσσερα χρόνια παρουσιάζει στο ερευνητικό κοινό την πρώτη του έκδοση. Θα μου επιτρέψετε να εξηγήσω κάπως την απόσταση που διανύθηκε μέχρι να φτάσουμε εδώ. Ξενίζει, ενδεχομένως, η φιλοξενία αυτού του Σεμιναρίου σε ένα φιλολογικό Τμήμα, για τούτο χρειάζεται να συστήσουμε κάπως αυτό το Τμήμα και το πρόγραμμα σπουδών του.

Αν και Τμήμα Γλώσσας και Φιλολογίας, το Τμήμα μας έχει πολλά μαθήματα ιστορίας και δεν θα μπορούσε να έχει γίνει διαφορετικά, καθώς μιλάμε για ένα τμήμα ιταλικών σπουδών που εδρεύει στην Ελλάδα, όπου οι ελληνοϊταλικές σχέσεις είναι μακραίωνες, αδιάλειπτες και έντονα αποτυπωμένες στη συλλογική μνήμη και στις πολιτιστικές της εκδηλώσεις.

Στο προπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών η ιστορία εντάσσεται στον άτυπο τομέα του Πολιτισμού, που περιλαμβάνει την ιστορία της Μουσικής, του Θεάτρου και της Τέχνης. Τα αμιγώς ιστορικά μαθήματα αφορούν τη γενική ιστορία της Ιταλίας (Μεσαιωνική, Νεότερη –μέχρι την ιταλική ενοποίηση– και Σύγχρονη), και την Ιστορία του Βενετικού Κράτους. Αφορούν επίσης την Εισαγωγή στην Αρχαιακή Έρευνα, που προετοιμάζει τους φοιτητές στη μεθοδολογία της έρευνας, και ειδικότερα στην εύρεση, επεξεργασία και ιστορική αξιοποίηση δεδομένων που έχουν αντληθεί από τον πλούτο των αρχείων, ελληνικών και ιταλικών. Ενισχυτικά προς αυτήν την κατεύθυνση λειτουργεί, από το 2005, το Σεμινάριο Παλαιογραφίας και Έκδοσης Ιστορικών Πηγών. Τα μαθήματα αυτά τα έχουν διδάξει, πέραν εμού, και άλλοι άξιοι συνάδελφοι που βρίσκονται σήμερα μαζί μας, η Δάφνη Λάππα, ο Σωτήρης Κουτμάνης, ο Γιώργος Πηλείδης. Κοινό σημείο όλων μας η Βενετία.

Με τα μαθήματα αυτά οι φοιτητές εισάγονται στις πολιτισμικές «προϋποθέσεις» του χώρου και των ανθρώπων που δημιούργησαν τη γλώσσα και τη λογοτεχνία της Ιταλίας. Παράλληλα, προετοιμάζονται και για τον επόμενο κύκλο σπουδών, το μεταπτυχιακό μας πρόγραμμα που ειδικεύεται στις «Ελληνοϊταλικές Σπουδές» και πιο συγκεκριμένα στα πεδία της ιστορίας, της λογοτεχνίας και της κλασικής παράδοσης. Οι 4 από τους 5 σημερινούς ομιλητές φοιτούν στο πρόγραμμα αυτό, όπου είχαν τη δυνατότητα να παρακολουθήσουν μεταξύ των άλλων τα μαθήματα: «Νεοελληνική Διασπορά στην Ιταλία», «Λατινικές Κυριαρχίες στην Ανατολική Μεσόγειο» και «Αρχαία και Πηγές για τις αμφίδρομες ελληνοϊταλικές σχέσεις στην Ιστορία και τον Πολιτισμό». Οι τίτλοι και μόνο όλων αυτών των μαθημάτων υποδηλώνουν ότι σε ερευνητικό επίπεδο μεγάλη έμφαση έχει δοθεί στις κοινές εμπειρίες Ελλήνων και Ιταλών, στους χρόνους που προηγήθηκαν της ίδρυσης των εθνικών κρατών, αλλά και κατόπιν. Ο πλούτος των αρχείων που απόκεινται στις άλλοτε βενετικές κτήσεις και στην ίδια τη Βενετία, αξιοποιείται πολλαπλά σε όλα αυτά τα μαθήματα και στις ερευνητικές δραστηριότητες που υλοποιούνται στο Τμήμα. Η περαιτέρω ανάπτυξη, άλλωστε, των βενετικών σπουδών συνιστά μελλοντικό κεντρικό μας στόχο.

Μας ενδιαφέρουν, λοιπόν, πέρα από τα λεγόμενα αμιγώς ιταλικά θέματα, οι έρευνες για τις πληθυσμιακές μετακινήσεις προς την ιταλική χερσόνησο, που έλαβαν τη μορφή εγκατάστασης, σταθερής ή προσωρινής, με διάφορες αφορμές (επαγγελματική μετανάστευση, πόλεμος, σπουδές, διδασκαλία κ.λπ.) και ενίοτε εξελίχθηκαν σε διασπορά. Και βεβαίως μας ενδιαφέρει και το αντίστροφο, δηλ. οι μετακινήσεις Ιταλών σε άλλες επικράτειες για λόγους επαγγελματικούς ή πολιτικούς, που συνέβησαν στο πλαίσιο των πολιτικών κυριαρχιών που εγκαθιδρύθηκαν σε διάφορα σημεία της Μεσογείου από τον 13^ο αιώνα και μετά. Αυτές οι εξελίξεις συνεπάγονταν την εμφύτευση σε αυτές τις ζώνες ιταλικών πολιτισμικών στοιχείων (γλώσσα, τέχνη, θεσμοί κ.ά.)¹.

Ένα από αυτά τα στοιχεία, η ιταλική γλώσσα, κύριο όχημα για αυτές τις πολιτισμικές μεταφορές, λειτούργησε για αιώνες ως *lingua franca*. Αξιοποιήθηκε, πέρα από τους εμπορικούς κύκλους, ως γλώσσα της διοίκησης και κύριο μέσο επικοινωνίας και πολιτιστικής έκφρασης των ηγετικών ομάδων σε περιοχές που είχαν βιώσει ιταλικές πολιτικές κυριαρχίες καθώς και σε ζώνες γειτονικές προς αυτές, μέχρι και τον προχωρημένο 19^ο αιώνα. Τα Επτάνησα και οι βενετικές κτήσεις στις δαλματικές ακτές συνιστούν χαρακτηριστικά παραδείγματα.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι οι έρευνες για το παρελθόν των κατοίκων της ιταλικής χερσονήσου και η μελέτη των πηγών που τους αφορούν, ιταλόγλωσσες και μη, ξεπερνούν κατά πολύ τον συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο και προσδίδουν στην ιταλική ιστορία διαστάσεις μεσογειακές και ευρωπαϊκές. Η ιταλική ιστορία είναι ούτως ή άλλως ένα κεντρικό παρατηρητήριο για το σύνολο της Μεσογείου. Και τούτο χάρη στις εν γένει δραστηριότητες

των κατοίκων της ιταλικής χερσονήσου. Αυτές ακριβώς οι δραστηριότητες, όπως αποτυπώνονται σε πλήθος αρχείων ανά τον ιταλικό χώρο, έχουν προσφέρει σε πολλά κράτη τη δυνατότητα να γράψουν και να ξαναγράψουν την ιστορία τους. Η Ελλάδα είναι μία από αυτές τις χώρες που στήριξαν τη συγγραφή της προ-επαναστατικής τους ιστορίας στον πλούτο των ευρωπαϊκών ιστορικών πηγών, κατά βάση ιταλικών και σε μεγάλο βαθμό βενετικών.

Σε αυτό το διανοητικό κλίμα διαμορφώθηκε, λοιπόν, η ιδέα για την ίδρυση του Σεμιναρίου Ιταλικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας, καρπός του οποίου είναι το βιβλίο που παρουσιάζουμε σήμερα εδώ. Το Σεμινάριο ξεκίνησε τα πρώτα του βήματα το 2016 με βασικό μέσο πραγμάτωσης των στόχων του τη διεξαγωγή διαλέξεων. Στο επίκεντρο της λειτουργίας του βρίσκονται συζητήσεις για:

- τις νέες τάσεις της έρευνας σε ζητήματα της ιστορίας των Ιταλών στη διεπιστημονική τους διάσταση·
- η ένταξή τους στο οικείο χρονικό και ιστορικό πλαίσιο·
- η ένταξη στην ειδική θεματική και στον σχετικό ιστοριογραφικό διάλογο·
- η υπόδειξη των δεδομένων που μας προσφέρει αυτή η πηγή, και των πιθανών τρόπων ερευνητικής αξιοποίησής της για την ανανέωση της ιστορικής σύνθεσης κ.ο.κ.

Το αποτέλεσμα αυτής της πρόσκλησης αποτυπώνεται στις 816 σελίδες του τόμου, που είδε το φως της δημοσιότητας με τη στήριξη του εκδοτικού οίκου Παπαζήση, τα στελέχη του οποίου ανέλαβαν να φέρουν σε πέρας ένα όχι εύκολο εκδοτικό εγχείρημα. Ο τόμος προσφέρει, φρονώ, παραδείγματα προσέγγισης ή επαναπροσέγγισης πηγών για τα «μικρά» ή «μεγάλα» ζητήματα της ιταλικής ιστορίας, από τις απαρχές του Μεσαίωνα μέχρι την ιταλική ενοποίηση. Για το περιεχόμενο, τη θεματική κατανομή των μελετών, τη χρησιμότητά τους κ.λπ. μίλησαν ήδη πολύ αναλυτικά δύο έγκριτοι ιστορικοί και πέντε νέοι ιστορικοί ερευνητές.

Θα μου επιτρέψετε, κλείνοντας, αφού ευχαριστήσω για άλλη μια φορά όσους και όσες βρίσκεστε σήμερα εδώ μαζί μας, και τον εκδοτικό οίκο Παπαζήση που ανέλαβε το κόστος ενός δύσκολου ως προς την έκδοση αλλά και τις πιθανές εμπορικές τύχες βιβλίου, να σας αποχαιρετήσω αναπαράγοντας κατά λέξη την τελευταία παράγραφο της εισαγωγής στον τόμο, που περικλείει ένα είδος προγραμματισμού δράσεων:

«Η ολοκλήρωση αυτής της προσπάθειας θα ήταν επιθυμητό να λειτουργήσει ως έναυσμα για περαιτέρω μελέτη των πηγών της ιταλικής ιστορίας στις κλασικές-ιταλικές καθώς και στις εξω-ιταλικές διαστάσεις της. Να ενθαρρύνει, με άλλα λόγια, την περαιτέρω συνομιλία μεταξύ ιστορικών, Ιταλών και μη, που μπορεί να ερευνούν ιστορικές πηγές με παραπλήσια χαρακτηριστικά ή και τις ίδιες ακριβώς, υιοθετώντας οπτικές, μεθοδολογίες και ερωτήματα κοινά ή και διαφορετικά».

Η ανάπτυξη των ερευνητικών δεξιοτήτων νέων επιστημόνων στα πεδία της

ιστορίας της προ-νεωτερικής Ιταλίας και των «επεκτάσεων» της, η ανάδειξη και αξιοποίηση των ιταλικών πηγών στην Ελλάδα και γενικά στους εξω-ιταλικούς χώρους, η διδασκαλία όλων αυτών των αντικειμένων σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο, και η περαιτέρω διάχυσή τους στο ερευνητικό κοινό είναι προφανώς τα πεδία γύρω από τα οποία θα συνεχίσουμε να εργαζόμαστε¹.

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ

Πρόεδρος Τμήματος Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας ΕΚΠΑ
Διευθυντής του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών
«Ελληνοϊταλικές Σπουδές: Ιστορία, Λογοτεχνία, Κλασική Παράδοση»

Σπύρος Καρούδης – Παναγιώτα Τζιβάρα, *Σταγόνες μνήμης στη θάλασσα των αρχαίων. Τεχμήρια Κρητών προσφύγων από το κερκυραϊκό αρχείο (1647-1747)*, Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας, Κέρκυρα 2019, 549 σ.

Στην ιστορία των Ιόνιων νησιών και γενικότερα της Βαλκανικής και της ανατολικής Μεσογείου η γεωγραφική κινητικότητα υπήρξε μια σταθερά με κυμαινόμενη κατά περιόδους ένταση, στο πλαίσιο, ιδιαίτερα, των συγκρούσεων ανάμεσα στις μεγάλες αυτοκρατορίες που κυριαρχούσαν σε αυτές τις περιοχές, αλλά και των καθημερινών, αναγκαίων για την επιβίωση, μετακινήσεων.

Η μεταβλητή του χώρου υπήρξε καθοριστική για το Ιόνιο ως προς την υποδοχή μεταναστευτικών ροών. Ως ζώνη που βρίσκεται στη διατομή υδάτινων και χερσαίων δρόμων και θα μπορούσε να λειτουργήσει ως παρατηρητήριο για μετακινήσεις μικρής και μεγάλης έκτασης, τα Επτάνησα είχαν τη δική τους γεωστρατηγική αξία και για τούτο υπήρξαν αντικείμενο διεκδίκησης από ισχυρές δυνάμεις. Με τη χαρισμένη από τη φύση ιδιότητα του κόμβου που συνέδεε τοπικές και διεθνείς οδούς, τα νησιά προσέλκυαν πάντοτε ανθρώπους του εμπορίου, προσκυνητές, λογίους, εκκλησιαστικούς αλλά και φυγάδες, πειρατές, πρόσφυγες ή πολεμικούς στόλους, στοιχεία που προσέδωσαν στα Ιόνια νησιά τη φυσιογνωμία μιας «κοινωνίας συνόρων». Από το πλήθος των επήλυδων μόνιμη εγκατάσταση διεκδίκησαν κατά κύριο λόγο όσοι προέρχονταν εξ Ανατολών.

Τα αποτυπώματα αυτών των εξελίξεων είναι φανερά τόσο στο δομημένο όσο και στο πολιτισμικό περιβάλλον των Ιονίων, σε σχέση κυρίως με τα επιμέ-

1. Το Σεμινάριο Ιταλικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας αποτελεί, από τον Οκτώβριο του 2021, μια από τις δραστηριότητες του Εργαστηρίου Ιταλικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας (ΦΕΚ 4539/1.10.2021, τ. Β').

ISSN 1107-1559